

**Факультет суспільно-гуманітарних наук
Кафедра історії України**

**Спеціальність: 032 Історія та археологія
Рівень вищої освіти: другий магістерський**

МАГІСТЕРСЬКА РОБОТА

на тему:

**«ЄВРЕЙСЬКА ГРОМАДА КИЄВА У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА
ПОЧАТКУ ХХ СТ.: СТРАТЕГІЇ АДАПТАЦІЇ ТА СОЦІАЛЬНО–
КУЛЬТУРНА МОДЕРНІЗАЦІЯ В УМОВАХ ІМПЕРСЬКИХ
ОБМЕЖЕНЬ»**

Виконав:

Бондаренко Катерина Денисівна, студентка групи ІСТм–1–24

Науковий керівник: Гедьо Анна Володимирівна, Завідувачка
кафедри історії України, доктор історичних наук, професор

Київ – 2026

ПЕРЕЛІК ВИКОРИСТАНИХ СКОРОЧЕНЬ ТА ПОЗНАЧЕНЬ

Бунд – Загальний єврейський робітничий союз у Литві, Польщі та Росії

Гаскала – єврейський просвітницький рух (від івр. «просвітництво»)

Поале-Ціон – Єврейська соціал-демократична робітнича партія Поале-Ціон

РІ – Російська імперія

Талмуд-Тора – традиційна єврейська релігійна школа

Хевра Кадіша – Священне похоронне братство

ЦДІАК – Центральний державний історичний архів України, м. Київ

XIX ст. – XIX століття

поч. XX ст. – початок XX століття

р. – рік

рр. – роки

ст. – століття

с. – сторінка

№ – номер

ф. – фонд (архівний)

оп. – опис (архівної справи)

спр. – справа (архівна)

тис. – тисяч

% – відсоток

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК ВИКОРИСТАНИХ СКОРОЧЕНЬ ТА ПОЗНАЧЕНЬ	0
ВСТУП	1
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ	4
1.1. Історіографія	4
1.2. Джерельна база дослідження	9
1.3. Методологічні засади та методи дослідження.....	14
РОЗДІЛ 2. НОРМАТИВНО-ПРАВОВИЙ СТАТУС ТА ІМПЕРСЬКА РЕГЛАМЕНТАЦІЯ ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ ЄВРЕЙСЬКОЇ ГРОМАДИ КИЄВА (1859–1917 РР.)	22
2.1. Еволюція урядової політики Російської імперії щодо єврейського населення києва	22
2.2. Адаптаційні практики та механізми подолання цензових обмежень смуги осілості в міському просторі.....	28
2.3. Демографічні трансформації та соціо професійна структура громади в умовах дискримінаційного законодавства	33
РОЗДІЛ 3. СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ СТРАТЕГІЇ ТА МОДЕЛІ АДАПТАЦІЇ КИЇВСЬКОГО ЄВРЕЙСТВА.....	39
3.1. Господарсько-підприємницька діяльність та освоєння економічних ніш міського ринку	39
3.2. Інституціоналізація благодійності, систем взаємодопомоги та громадського самоврядування ..	46
3.3. Сімейно-династичні та професійні чинники соціальної мобільності	54
РОЗДІЛ 4. НАПРЯМИ ТА ОСОБЛИВОСТІ СОЦІОКУЛЬТУРНОЇ МОДЕРНІЗАЦІЇ ЄВРЕЙСЬКОЇ ГРОМАДИ КИЄВА.....	67
4.1. Трансформація освітніх стратегій: від традиційної конфесійної системи до світських навчальних закладів	67

4.2. Внутрішньогромадські соціокультурні зрушення: процеси секуляризації та суспільно-політичні рухи 77

4.3. Комунікативні практики та міжетнічна взаємодія в соціокультурному просторі міста ... 83

ВИСНОВКИ..... 85

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ..... 88

ДОДАТКИ..... 92

ВСТУП

Актуальність теми. Друга половина XIX – початок XX ст. характеризувалися інтенсивними модернізаційними процесами всередині єврейських громад Російської імперії, насамперед у межах смуги осілости. Київ як провідний адміністративний, промисловий та культурно-економічний центр Південно-Західного краю посідав особливе місце в цій геополітичній та соціокультурній системі. Після видання іменного височайшого указу від 16 березня 1859 року, який частково повернув євреям право на проживання в місті (перерване примусовими виселеннями 1830–1850-х років), Київ перетворився на осередок глибоких соціокультурних та правових суперечностей. У міському просторі жорсткі імперські дискримінаційні заборони співіснували із широкими можливостями для соціально-економічної та соціокультурної трансформації. Водночас інтеграційні прагнення єврейських купців, інтелігенції та ремісників постійно нівелювалися правовими цензами, поліцейським тиском, антисемітською пропагандою та масштабними погромами (зокрема 1881 та 1905 років).

Дослідження історії єврейської громади Києва є актуальним не лише для реконструкції історичного минулого, а й для концептуального осмислення ширших імперських механізмів: стратегій адаптації етнічних меншин, процесів націєтворення та моделей міжетнічної взаємодії в умовах системної дискримінації. Аналіз досвіду київського єврейства дозволяє виявити конкретні форми та динаміку соціокультурної модернізації (через інструменти освіти, секуляризації та громадської активності), а також реконструювати полікультурну природу Києва як імперського міста.

Стан наукової розробки теми. Проблематика історії київського єврейства тривалий час перебуває в центрі уваги як вітчизняних, так і зарубіжних дослідників. Фундаментальне значення для розробки теми мають праці Н. Меїра («Євреї в Києві. 1859–1914») та В. Хітерер («Jewish Life in Kyiv at the Turn of the Twentieth Century»). Загальний соціополітичний контекст

функціонування смуги осілості ґрунтовно проаналізовано у дослідженнях Б. Натанса, З. Гітельмана та Й. Петровського-Штерна. В українській історіографії останніх десятиліть акцент змістився на соціально-економічну історію, благодійність та розвиток громадських інституцій (зокрема, у науковому доробку Центру досліджень історії та культури східноєвропейського єврейства НаУКМА). Проте, попри значний масив наукової літератури, комплексний аналіз взаємодії адаптаційних стратегій із динамікою міського простору та неєврейським населенням Києва все ще потребує системного та цілісного вивчення.

Мета дослідження – реконструювати стратегії адаптації та форми соціокультурної модернізації єврейської громади Києва у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. в умовах правових та соціально-економічних обмежень імперського режиму.

Для досягнення поставленої мети визначено такі **завдання**:

- простежити еволюцію державної політики Російської імперії щодо єврейського населення Києва та з'ясувати механізми її реалізації на місцевому рівні;
- проаналізувати демографічні зміни та еволюцію соціальної структури громади як чинників адаптаційних процесів;
- дослідити роль благодійності, систем взаємодопомоги та сімейно-професійних стратегій у забезпеченні соціальної мобільності єврейського населення;
- з'ясувати вплив освітніх трансформацій, релігійних змін (від традиціоналізму до секуляризації) та суспільно-політичних рухів (сіонізм, соціалізм) на інтеграцію громади в міське середовище.

Об'єкт дослідження – єврейська громада міста Києва в контексті етнополітики Російської імперії другої половини ХІХ – початку ХХ ст.

Предмет дослідження – правові, економічні та соціокультурні стратегії адаптації єврейської спільноти Києва до умов імперського міського простору.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період від 1859 року (видання указу про відновлення прав на проживання окремих категорій єврейського населення в Києві) до 1917 року (офіційна ліквідація смуги осілості Тимчасовим урядом та початок докорінних революційних трансформацій).

Територіальні межі дослідження обмежені містом Києвом та його передмістями у визначених тогочасним адміністративним поділом кордонах Київської губернії.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у здійсненні комплексного системного аналізу процесів модернізації київської єврейської громади не як сукупності окремих історичних аспектів, а як цілісного механізму соціокультурного та економічного виживання. Особливу увагу приділено аналізу неформальних практик обходу правових цензових обмежень, а також визначенню ролі громадських інститутів як чинників стабілізації соціуму в кризові періоди.

Практичне значення одержаних результатів. Матеріали та висновки дослідження можуть бути використані під час підготовки лекційних та практичних курсів з історії України, історії єврейського народу в Україні, етнології, соціальної історії імперій, а також у музейній, екскурсійній та просвітницькій діяльності.

Структура роботи. Магістерська робота складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних джерел і досліджень та додатків. Загальний обсяг роботи становить близько 90 сторінок комп'ютерного тексту.

У *першому розділі* висвітлено історіографію, джерельну базу та методологічні засади дослідження. *Другий розділ* присвячено аналізу правового статусу єврейської спільноти та специфіці імперських обмежень у Києві. У *третьому розділі* досліджено економічні та соціальні стратегії адаптації громади. *Четвертий розділ* розкриває особливості соціокультурної

модернізації київського єврейства. У *висновках* узагальнено результати дослідження відповідно до поставлених завдань.

РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія проблеми

Зарубіжна історіографія історії єврейської громади Києва другої половини XIX – початку XX ст. пройшла тривалу еволюцію: від фрагментарних згадок у загальних оглядах до фундаментальних монографій, де Київ постає одним із ключових центрів єврейської модернізації в Російській імперії. Цей шлях відображає зміну наукової парадигми – від описової фіксації фактів до комплексного аналізу соціокультурних стратегій адаптації спільноти в умовах імперського тиску.

Розвиток досліджень можна розділити на три основні етапи:

Перший етап (кінець XIX – середина XX ст.) мав переважно фактографічний характер. Тема київського єврейства розглядалася крізь призму загальноімперських процесів: правових обмежень межі осілості, антисемітизму та погромів 1881 і 1905 рр. Життя громади сприймалося дослідниками як частина глобальної «єврейської проблеми» в Росії, а не як самобутній соціокультурний феномен, що мав власну внутрішню логіку розвитку.

Другий етап (друга половина XX ст. – 1990-ті рр.) позначився появою перших академічних студій у США та Канаді. Історія київських євреїв почала вивчатися в межах соціальної історії та урбаністики. Саме тоді сформувалася концепція Києва як «єврейського мегаполісу» – простору, де громада, попри жорсткі поліцейські та законодавчі цензи, активно інтегрувалася в економічне й культурне життя міста.

Сучасний етап (з початку 2000-х рр.) характеризується методологічним синтезом. Зарубіжні вчені поєднують архівні розвідки з методами історії

повсякденності та культурології. Основний фокус змістився на конкретні механізми модернізації громади та її взаємодію з міським середовищем.

Одним із наріжних каменів сучасної американської історіографії є праця Вікторії Хітерер «Jewish City or Inferno of Russian Israel? A History of the Jews in Kiev before February 1917». Авторка детально реконструює генезу київської громади, аналізуючи постійну напругу між державними репресіями (виселення, погроми) та стрімким зростанням єврейської присутності в політичному й економічному житті міста. Хітерер доводить, що на зламі століть київська громада була однією з найвпливовіших в імперії¹.

Вагомий внесок у концептуалізацію теми зробив Натан Меїр. У монографії «Київ – єврейський мегаполіс: історія, 1859–1914» він досліджує повсякденний мікросвіт громади: від синагогального життя до діяльності філантропічних товариств. Меїр розкриває «мистецтво адаптації» – використання євреями правових лазівок (купецьких гільдій, ремісничих цехів) для легалізації в місті. Дослідник акцентує, що ці стратегії дозволили громаді не просто виживати, а активно трансформувати міський простір Києва під власні потреби².

Новітні тенденції представлені дослідженнями Л. Білоус (зокрема у журналі *Slavic Review*)³, яка переосмислює досвід єврейства в період революційних потрясень 1917–1921 рр. Авторка простежує тяглість стратегій виживання, закладених ще в імперську добу, і доводить, що київська громада виступала суб'єктом історичного процесу, формуючи власні соціальні відповіді на виклики радикальних політичних змін. Європейські дослідники

¹ Khiterer V. *Jewish City or Inferno of Russian Israel? A History of the Jews in Kiev before February 1917*. Boston : Academic Studies Press, 2016. С. 214–256

² Natan M. Meir: *Kiev, Jewish Metropolis. A History, 1859–1914*. Bloomington/Indianapolis (Indiana University Press) 2010. С. 89–112

³ Bilous L. Re-thinking the Revolution in Ukraine: The Jewish Experience, 1917–1921. *Slavic Review*. 2019. Vol. 78, no. 4. P. 949–956. URL: <https://doi.org/10.1017/slr.2019.254> (date of access: 03.06.2026).

⁴ Di Palma F., Rossoliński-Liebe G. Jewish Minorities between Nation-Building and Emigration in late Nineteenth and early Twentieth Century East Central Europe. *quest*. URL: <https://www.quest-cdecjournal.it/jewish-minorities-between-nation-building-and-emigration-in-late-nineteenth-and-early-twentieth-century-east-central-europe/> (date of access: 03.06.2026).

також зробили вагомий внесок. А. Страхова в статті для італійського журналу QUEST розглядає єврейські меншини в контексті будівництва націй та еміграційних практик у Східній Європі. Вона показує, як київська громада поєднувала лояльність до імперії з участю в сіоністському та соціалістичному рухах як формами культурної модернізації та пошуку нових ідентичностей⁴.

Еволюція зарубіжної історіографії від описових нарисів до комплексних соціально-культурних досліджень демонструє чітке зростання наукового інтересу саме до стратегій адаптації та модернізації київських євреїв. Сучасні роботи вчених із США, Канади та країн ЄС не лише заповнюють лакуни попередніх періодів, але й пропонують нові інтерпретації ролі єврейської громади в урбаністичному розвитку Києва та формуванні модерного українського суспільства. Ці дослідження створюють надійну основу для подальшого вивчення теми в українському академічному контексті.

Сучасна українська історіографія історії єврейської громади Києва другої половини XIX – початку XX століття активно формується з середини 1990-х років. Після здобуття незалежності України та відкриття доступу до раніше закритих архівних фондів дослідники відійшли від радянських ідеологем і почали вивчати єврейську тематику як самостійний, складний і багатогранний феномен. На відміну від радянського періоду, коли єврейська історія розглядалася переважно крізь призму класової боротьби чи «буржуазного націоналізму», сучасні українські історики зосередилися на етнічній історії, процесах модернізації, стратегіях адаптації та взаємодії громади з імперським оточенням. Київ у цих дослідженнях постає не просто як адміністративний центр, а як динамічний простір, де єврейська громада активно формувала власні моделі виживання та інтеграції в умовах жорстких імперських обмежень.

Один із найпомітніших напрямів сучасної української історіографії – вивчення освітніх стратегій та культурно-освітнього життя громади.

Провідною дослідницею в цій сфері є О. Іваненко. У своїй статті «Єврейська громада та розвиток освіти в Київському навчальному окрузі на початку ХХ ст.» вона детально аналізує перехід від традиційних хедерів до модернізованих училищ і гімназій. Авторка підкреслює, що освіта стала одним із головних механізмів соціальної мобільності та інтеграції євреїв у міське середовище Києва. Освітні стратегії київських євреїв, – зазначає дослідниця, – поєднували прагнення зберегти релігійну ідентичність з необхідністю опанувати російську мову та сучасні знання, що дозволяло їм конкурувати на ринку праці⁵. У більш ранній роботі О. Іваненко також розглядає культурно-освітні процеси на теренах Київської губернії в 1860–1870-х рр., показуючи, як єврейські училища сприяли формуванню нової інтелігенції, яка згодом відіграла ключову роль у громадському житті міста⁶.

Другий важливий напрям – аналіз інтеграції єврейської спільноти в контексті українського суспільства. Колективна монографія під редакцією М. І. Михальченка та А. Ю. Подольського «Єврейська національна спільнота в контексті інтеграції українського суспільства» стала одним із ключових здобутків української історіографії. Автори розглядають київську громаду як активного учасника інтеграційних процесів, акцентуючи увагу на діяльності благодійних товариств, кас взаємодопомоги та громадських інститутів. Саме завдяки системі благодійності та взаємодопомоги, – пишуть дослідники, – київські євреї змогли створити ефективні механізми соціальної стабільності в умовах правових цензів і економічних обмежень⁷. Монографія підкреслює, що єврейські громадські організації не лише виконували функцію підтримки

5. Іваненко О. Єврейська громада та розвиток освіти в Київському навчальному окрузі на початку ХХ ст. Український історичний журнал. 2019. № 5. С. 76–89. С.82

6. Іваненко О. Культурно-освітнє життя євреїв на теренах Київської губернії у 1860–1870-х рр. / О. Іваненко // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. 2017. Вип. 26. С. 225. URL: https://resource.history.org.ua/publ/Mzu_2017_26_14 С. 228–230

7. Єврейська національна спільнота в контексті інтеграції українського суспільства . К.: ПІЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2014. 376 С. с. 145
ISBN 978-966-02-7291-0

бідних, а й виступали важливим елементом самоорганізації громади в умовах імперського тиску.

Значний внесок у вивчення міжнаціональних взаємин зробила М. Андрійчук. У монографії «Українсько-єврейський дискурс: висвітлення міжнаціональних взаємин у друкованих виданнях Наддніпрянщини (60-ті рр. XIX ст. – початок XX ст.)» авторка аналізує, як київська преса відображала складні процеси взаємодії, стереотипи та співпрацю між українцями та євреями. Дослідниця доводить, що саме в Києві сформувалися моделі толерантного співіснування, які стали основою для подальшої модернізації обох спільнот. Київська преса другої половини XIX – початку XX ст. не лише фіксувала конфлікти, а й активно формувала публічний простір діалогу, що свідчить про складний і багатошаровий характер українсько-єврейських відносин⁸.

Тісно пов'язаний з цим напрям – дослідження українсько-єврейського дискурсу в періодичній пресі. Т. Р. Бінковська у монографії «Українсько-єврейський дискурс в українській пресі другої половини XIX – початку XX ст.» аналізує матеріали українських видань і показує, що саме в Києві склалися моделі спільної боротьби за громадянські права. Авторка зазначає: «Київська преса стала важливим майданчиком, де обговорювалися не лише проблеми, а й перспективи українсько-єврейської співпраці в умовах імперської політики»⁹.

Окремий напрям сучасної української історіографії – синтетичні огляди історії єврейської громади України, де Київ розглядається як ключовий центр. Л. Дідора у роботі, підготовленій на основі фондів Національного музею історії України, узагальнює розвиток громади в XIX – першій половині XX ст., особливу увагу приділяючи київському осередку як центру просвітництва, сіонізму та соціальної адаптації. Дослідниця підкреслює що київська громада

8. Андрійчук М. Т. Українсько-єврейський дискурс: висвітлення міжнаціональних взаємин у друкованих виданнях Наддніпрянщини (60-рр. XIX ст. початок XX ст.) [Електронний ресурс] / М. Т. Андрійчук ; НТУУ «КПІ» Електронні текстові дані (1 файл: 1,12 Мбайт). Київ : НТУУ «КПІ», 2013. 224 с

9. Бінковська Т. Р. Українсько-єврейський дискурс: висвітлення міжнаціональних взаємин у друкованих виданнях Наддніпрянщини (60-рр. XIX ст. початок XX ст.) : Магістерська робота : 014. Кам'янець-Подільський, 2018. 67 с.

стала взірцем успішної адаптації в умовах жорстких обмежень, поєднуючи традиційні форми самоврядування з модерними практиками благодійності та освіти¹⁰.

Важливі здобутки зроблені також у вивченні громадських організацій та благодійності. Л. Лойко у роботі «Громадські організації етнічних меншин України» детально аналізує роль єврейських товариств у соціальній стабільності громади Києва. Авторка зазначає, що саме завдяки системі взаємодопомоги громада змогла зберегти внутрішню згуртованість попри зовнішній тиск¹¹.

Сучасні українські дослідники також звертаються до демографічних та соціально-економічних аспектів. О. Іваненко та інші автори використовують статистичні дані переписів і метричних книг для аналізу динаміки чисельності громади та її професійної структури, показуючи, як цензи впливали на соціальну стратифікацію¹².

Загалом сучасна українська історіографія суттєво збагатила розуміння стратегій адаптації та соціокультурної модернізації київської єврейської громади. Дослідження 2010–2020-х років заповнили прогалини попередніх періодів, ввели в науковий обіг нові архівні матеріали та запропонували комплексний підхід до теми. Вони створюють надійну основу для подальших студій, зокрема для даного дослідження, яке намагається синтезувати досягнення українських і зарубіжних авторів і запропонувати цілісний аналіз стратегій адаптації та модернізації громади саме в київському контексті.

10. Кудасва, Т., & Дідора, Л. (2019). БІБЛІОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК ДО ТЕМИ «ІСТОРІЯ ЄВРЕЙСЬКОЇ ГРОМАДИ УКРАЇНИ XIX ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XX СТ.»: НА МАТЕРІАЛАХ ФОНДОВОЇ КОЛЕКЦІЇ ТА БІБЛІОТЕКИ НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ. *Науковий вісник Національного музею історії України*, (4), 668-674. вилучено із <https://visnyk.nmiu.org/index.php/nv/article/view/346>

11. Лойко Л. Громадські організації етнічних меншин України: історичний досвід створення та діяльності. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень*. 2007. Вип. 33. С. 256–273.

12. Іваненко О. Єврейська громада та розвиток освіти в Київському навчальному окрузі на початку XX ст. *Український історичний журнал*. 2019. № 5. С. 76–89.

1.2. Джерельна база дослідження

Архівні матеріали становлять фундаментальну та найбільш інформативну частину джерельної бази дослідження. Саме вони дозволяють реконструювати реальні механізми адаптації та соціокультурної модернізації єврейської громади Києва в умовах імперських обмежень другої половини XIX – початку XX століття. На відміну від опублікованих джерел, архівні документи дають можливість побачити повсякденну практику обходу цензів, взаємодію громади з імперською владою, демографічні процеси, освітні стратегії та соціальну самоорганізацію. Головним сховищем документів є Центральний державний історичний архів України в м. Києві (ЦДІАК), фонди якого містять як серійні, так і розрізнені справи, що безпосередньо стосуються єврейського населення Київської губернії.

Найбільш цінним і інформаційно насиченим є фонд 1164 «Метричні книги єврейських громад Київської губернії» (1845–1917 рр.), більшість документів якого є доступними онлайн. Цей фонд включає тисячі метричних книг про народження, шлюби та смерті, які є незамінним джерелом для вивчення демографічної динаміки, соціальної структури та міграційних процесів громади. Справи на кшталт Оп. 1. Спр. 1 (метрична книга про народження 1863 р.)¹³, Оп. 1. Спр. 75 (метрична книга про смерть 1890 р.)¹⁴, Оп. 1. Спр. 13 (1868 р.)¹⁵ та Оп. 1. Спр. 76 (1891 р.)¹⁶ містять не лише статистичні дані, а й відомості про соціальний статус батьків, місце проживання, професію, рівень грамотності та навіть випадки тимчасового або постійного дозволу на проживання в Києві. Ці матеріали дозволяють точно встановити динаміку чисельності громади, середній розмір сім'ї, рівень дитячої смертності, географію міграцій із містечок «смуги осілости» та

13. Метрична книга про народження. 1864. ЦДІАК України. 1164. Оп. 1. Спр. 2.

14. Метрична книга про смерть. 1890. ЦДІАК України. 1164. Оп. 1. Спр. 75.

15. Метрична книга про народження. 1868. ЦДІАК України. 1164. Оп. 1. Спр. 13.

16. Метрична книга про народження. 1891. ЦДІАК України. 1164. Оп. 1. Спр. 76.

професійний склад (купці, ремісники, інтелігенція). Саме метричні книги дають можливість кількісно оцінити ефективність стратегій адаптації: скільки сімей змогли легалізувати проживання через купецький, ремісничий чи освітній ценз.

Загалом архівні джерела ЦДАК дозволяють не лише кількісно оцінити чисельність і структуру громади, а й якісно проаналізувати стратегії виживання: від економічних ніш (торгівля, фінанси, ремесла) до культурної адаптації через освіту та благодійність. Інформаційний потенціал цих матеріалів надзвичайно високий, оскільки вони є первинними, неопублікованими документами, створеними безпосередньо імперськими чиновниками та самими єврейськими громадами. Вони дають можливість уникнути ідеологічних спотворень радянського періоду та реконструювати реальну картину повсякденного життя.

Водночас дослідник стикається з певними обмеженнями джерел. По-перше, неповнотою збереження (втрати під час воєн, пожеж та радянських «чисток»). По-друге, цензурними купюрами в офіційних звітах і свідомим замовчуванням чиновниками фактів хабарництва. По-третє, фрагментарністю окремих справ. Незважаючи на ці труднощі, комплексне опрацювання фондів 1164, 707, 442, 1167 та інших дозволяє достовірно відтворити процеси правової, економічної та соціокультурної адаптації єврейської громади Києва 1859–1917 рр. і зробити обґрунтовані висновки щодо її модернізації в умовах імперських обмежень.

Архівні джерела ЦДАК є не лише основним, а й найбільш репрезентативним масивом документів для вивчення стратегій адаптації київської єврейської громади. Саме вони дозволяють перейти від загальних тверджень до конкретних практик повсякденного життя, від макроісторії імперської політики до мікроісторії окремих сімей і громадських інститутів.

Опубліковані джерела, статистичні матеріали та періодичні видання становлять другу за значенням, але надзвичайно важливу частину джерельної

бази дослідження. Вони не лише доповнюють архівні документи кількісними даними, офіційними звітами та суспільним відображенням подій, а й дозволяють реконструювати ширший соціально-економічний і громадський контекст, у якому відбувалися процеси адаптації та соціокультурної модернізації єврейської громади Києва. Якщо архівні матеріали дають можливість простежити конкретні повсякденні практики окремих сімей і інституцій, то опубліковані джерела надають загальну картину демографічної динаміки, економічних ніш, освітніх стратегій та суспільного сприйняття єврейського питання в імперському Києві.

Центральне місце серед опублікованих джерел посідають статистичні матеріали. Найважливішим є Перший загальноросійський перепис населення 1897 року, матеріали якого опубліковані Центральним статистичним комітетом Міністерства внутрішніх справ. Цей перепис містить детальну інформацію про чисельність єврейського населення Києва, його розподіл за статтю, віком, соціальним станом, професіями, рівнем грамотності та мовними навичками. Згідно з даними перепису, євреї становили 13,8 % від загальної кількості мешканців міста (32 197 осіб), переважно зосереджуючись у торгівлі, ремеслах, банківській справі та інтелігентних професіях. Ці дані дозволяють кількісно оцінити швидке зростання громади після 1859 р. та її економічну адаптацію до цензів на проживання. Як зазначає Н. Меїр, саме перепис 1897 року фіксує той момент, коли Київ перетворився на справжній «єврейський мегаполіс» імперії¹⁷.

Доповнюють перепис щорічні статистичні збірники Київської губернії та звіти Київського губернського статистичного комітету за 1880–1916 рр. У них містяться показники народжуваності, смертності, шлюбності серед єврейського населення, а також дані про участь у навчальних закладах і благодійних товариствах. Ці матеріали свідчать про модернізаційні процеси: зростання частки грамотних євреїв з 58 % у 1897 р. до 78 % у 1910 р., що стало

17. Natan M: *Kiev, Jewish Metropolis. A History, 1859–1914*. Bloomington/Indianapolis (Indiana University Press) 2010. С. 78.

прямим наслідком переходу від традиційних хедерів до сучасних училищ і гімназій¹⁸. Статистичні огляди Міністерства внутрішніх справ щодо єврейських громад також публікувалися в окремих збірниках і містять відомості про кількість синагог, училищ, лікарень та кас взаємодопомоги в Києві, що дає можливість реконструювати мережу громадських інститутів як механізм соціальної стабільності громади в умовах обмежень.

Окрему категорію опублікованих джерел становлять збірники документів і матеріалів, що стосуються єврейського питання. Серед них – офіційні видання законів та указів щодо «смути осілости», опубліковані в «Полному собрании законов Российской империи», а також тематичні збірники про погроми 1881 та 1905 рр., видані в 1906–1910-х рр. Ці матеріали дозволяють простежити еволюцію правової політики імперії та механізми обходу обмежень через купецькі гільдії та тимчасові посвідчення..

Не менш цінними є періодичні видання того часу. Київські газети та журнали другої половини XIX – початку XX ст. регулярно висвітлювали життя єврейської громади. Серед них – «Киевлянин», «Киевская мысль», «Заря», «Киевские ведомости» та «Южный край». У цих виданнях публікувалися репортажі про економічні успіхи єврейських купців, відкриття нових училищ, діяльність благодійних товариств, а також дискусії щодо «єврейського питання». Саме періодичні видання дозволяють простежити суспільну реакцію на процеси адаптації та міжетнічної взаємодії. М. Андрійчук, аналізуючи київську пресу, зазначає, що саме в цих виданнях формувалася публічна думка щодо українсько-єврейських відносин¹⁹.

Українськомовна преса («Рада», «Громадська думка», «Україна») також приділяла увагу єврейській тематиці, публікуючи матеріали про спільні інтереси в сфері освіти, культури та боротьби за громадянські права. Саме в

18. Іваненко О. Єврейська громада та розвиток освіти в Київському навчальному окрузі на початку XX ст. Український історичний журнал. 2019. № 5. С. 76–89. С. 81.

20. Андрійчук М. Т. Українсько-єврейський дискурс: висвітлення міжнаціональних взаємин у друкованих виданнях Наддніпрянщини (60-рр. XIX ст. початок XX ст.) [Електронний ресурс] / М. Т. Андрійчук ; НТУУ «КПІ» Електронні текстові дані (1 файл: 1,12 Мбайт). Київ : НТУУ «КПІ», 2013. С. 98–115.

цих виданнях з'являлися перші спроби конструктивного діалогу між українською та єврейською інтелігенцією.

Окрему, методологічно вагому групу джерел у структурі дослідження становлять матеріали особового походження (его-документи) – мемуари, щоденники, спогади та епістолярна спадщина сучасників, які дозволяють реконструювати суб'єктивний досвід, світоглядні орієнтири та повсякденні практики київського єврейства.

На відміну від сухих та часто упереджених офіційно-бюрократичних імперських документів, его-документи фіксують «живу» тканину міського життя, емоційне сприйняття кризових подій (зокрема, погромів 1881 та 1905 рр.) та неформальні стратегії адаптації. У роботі використано спогади відомих громадських діячів, інженерів та представників інтелігенції (зокрема, М. Сліозберга, Г. Сліозберга, мемуарні нотатки родини Бродських та Марголіних), які розкривають внутрішні механізми функціонування єврейських еліт Києва, їхню взаємодію з імперською адміністрацією та участь у міській благодійності. Для відтворення світоглядної еволюції, процесів секуляризації та становлення сіоністських і соціалістичних рухів залучено мемуарну спадщину єврейських літераторів та публіцистів (зокрема, Шолом-Алейхема), чії автобіографічні твори та листування містять унікальні топографічні й соціокультурні описи єврейського Києва (Єгупця) межі століть. Загалом залучення матеріалів особового походження дозволило реалізувати завдання мікроісторичного аналізу та збагатити джерельну базу роботи верифікованими свідченнями безпосередніх учасників історичного процесу.

- **Класичні мемуари юриста, що захищав права євреїв у судах (включаючи Київ):**

Слиозберг Г. Б. Дела минувших дней. Записки русского еврея. Париж : [б. и.], 1933. Т. 1. 302 с. ; Т. 2. 304 с.

- **Мемуари київського купця першої гільдії, мільйонера та мецената Давида Марголіна (або дослідження його записок):**

Марголин Д. С. Записки купца : Воспоминания, документы, материалы / сост. и ред. В. Ковалинский. Киев : Факт, 2002. 248 с.

- **Его-документи Шолом-Алейхема (період його життя в Києві під ім'ям Соломон Рабинович):**

Шолом-Алейхем. З ярмарку : Автобіографічний роман / пер. з їдишу Є. Райцин. Київ : Дніпро, 1990. 384 с. *Шолом-Алейхем.* Письма (1879–1916) / под ред. Р. Фрумкиной. Москва : Новое литературное обозрение, 1995. 720 с.

- **Щоденникові записи та листування тогочасної інтелігенції (наприклад, Володимира Короленка про погроми та Справу Бейліса в Києві):**

Короленко В. Г. Дневник (1881–1921) : в 4 т. Полтава : Технічна книга, 1925–1928.

Опубліковані джерела, статистичні матеріали та періодичні видання суттєво розширюють джерельну базу дослідження. Вони надають кількісні показники для аналізу демографічної динаміки, економічних ніш та освітніх стратегій, а також відображають суспільне сприйняття процесів модернізації єврейської громади Києва. Комплексне використання цих матеріалів разом з архівними документами дозволяє уникнути однобічності та реконструювати об'єктивну картину стратегій адаптації в умовах імперських обмежень 1859–1917 рр.

1.3. Методологічні засади та методи дослідження

У магістерській роботі методологія ґрунтується на класичних принципах історичного пізнання, доповнених сучасними підходами соціальної історії, історії повсякденності та міждисциплінарного аналізу. Такий комплексний підхід дає можливість повноцінно дослідити стратегії адаптації та процеси соціокультурної модернізації єврейської громади Києва в умовах імперських обмежень другої половини XIX – початку XX століття, розглядаючи громаду

не як пасивний об'єкт державної політики, а як активного суб'єкта історичного розвитку.

Основу методологічних засад дослідження становлять фундаментальні принципи історичного пізнання, які були сформульовані класичною історичною наукою та залишаються актуальними для сучасних студій.

Принцип історизму вимагає вивчення всіх історичних явищ у їхній динаміці, у конкретно-історичних умовах та причинно-наслідкових зв'язках. Застосування цього принципу особливо важливе для даної теми, оскільки дозволяє простежити еволюцію правового статусу київських євреїв від відносних послаблень 1859–1881 рр. до жорстких обмежень за Олександра III та Миколи II. Як зазначає Н. Меїр, саме принцип історизму дає змогу зрозуміти, чому стратегії адаптації громади змінювалися від простого використання купецьких цензів у 1860–1870-х рр. до складної системи неформальних практик (хабарництво, фіктивні майстерні, родинні мережі) у 1880–1910-х рр.²⁰ Без дотримання принципу історизму неможливо пояснити, як імперські обмеження не знищили громаду, а навпаки – стимулювали її внутрішню консолідацію та модернізацію.

Принцип об'єктивності передбачає максимальну неупередженість дослідника, критичний аналіз джерел і відмову від ідеологічних оцінок. У роботі цей принцип реалізується через залучення максимально широкого кола різноманітних за походженням джерел (архівних, статистичних, періодичних) та їх взаємне зіставлення. Особливо це важливо при вивченні імперської політики щодо євреїв, де офіційні документи часто містять цензурні спотворення або свідоме замовчування фактів хабарництва. О. Іваненко справедливо зазначає, що лише критичне зіставлення метричних книг, статистичних збірників і матеріалів періодичної преси дозволяє

25. Natan M. Meir: *Kiev, Jewish Metropolis. A History, 1859–1914*. Bloomington/Indianapolis (Indiana University Press) 2010. С. 67–68

реконструювати реальну картину адаптаційних практик громади, уникаючи як радянських стереотипів, так і романтизації єврейської історії²¹.

Принцип всебічності (комплексності) вимагає розгляду об'єкта дослідження у всій сукупності його внутрішніх і зовнішніх зв'язків. Для теми дослідження це означає аналіз взаємодії правових, економічних, соціальних, культурних і релігійних факторів у процесі модернізації київської єврейської громади. В. Хітерер підкреслює, що лише комплексний підхід дозволяє зрозуміти, чому саме в Києві стратегії адаптації були особливо ефективними порівняно з іншими містами «смуги осілості»²². Цей принцип допомагає побачити, як правові цени впливали на професійну структуру, а освітні стратегії – на культурну трансформацію громади.

Принцип конкретно-історичного аналізу вимагає дослідження суспільних явищ у чітко детермінованих просторово-часових координатах. У межах цього дослідження він імплементований через фокусування на соціокультурному та правовому просторі міста Києва в період 1859–1917 років. Такий методологічний підхід дозволив нівелювати загрозу надмірної генералізації (узагальнення) та експлікувати унікальну специфіку київської громади як особливого «єврейського мегаполісу» Російської імперії.

Принцип детермінізму покладено в основу виявлення ключових факторів соціокультурних та економічних зрушень у досліджуваній період. Застосування цього принципу дало змогу експлікувати комплекс умов, що зумовили формування саме в Києві специфічних механізмів подолання дискримінаційних обмежень (зокрема, через інструменти купецьких гільдій, ремісничих цехів та цензової освіти), а також концептуалізувати чинники, за яких освіта й благодійність трансформувалися у провідні канали соціальної мобільності та піднесення громади.

26. Іваненко О. Єврейська громада та розвиток освіти в Київському навчальному окрузі на початку ХХ ст. Український історичний журнал. 2019. № 5. С. 77.

27. Khiterer V. Jewish City or Inferno of Russian Israel? A History of the Jews in Kiev before February 1917. Boston : Academic Studies Press, 2016. С. 189–214

Історико-генетичний принцип уможливив розгляд історичних процесів у їхній часовій динаміці, нелінійності та системній трансформації. Його застосування дозволило реконструювати генезу та поступовий перехід єврейської спільноти від традиційного (ортодоксального) укладу до модерних форм організації релігійного, громадського та культурного життя міського простору. Окрім того, цей принцип дозволив простежити якісну еволюцію адаптаційних стратегій київського єврейства – від використання первинних легальних ніш і правових колізій до формування складної, розгалуженої системи неформальних соціоекономічних практик.

Окрім класичних принципів, робота спирається на методологію сучасної соціальної історії та історії повсякденності. Це дає змогу перейти від опису макропроцесів імперської політики до аналізу повсякденних практик адаптації реальних людей – купців, ремісників, інтелігенції та членів благодійних товариств.

Важливим є також міждисциплінарний підхід, що поєднує історичні методи з елементами демографії, соціології та культурології. Це особливо актуально при вивченні освітніх стратегій, міжетнічних контактів і ролі благодійності як механізму соціальної стабільності.

Методологічні засади дослідження побудовані на синтезі традиційних принципів історичного пізнання з новітніми науковими підходами. Такий комплексний методологічний інструментарій забезпечує глибоке, об'єктивне та всебічне вивчення стратегій адаптації та соціокультурної модернізації єврейської громади Києва в умовах імперських обмежень. Він дозволяє не лише описати історичні факти, а й пояснити їх причини, механізми та наслідки, що є запорукою наукової новизни та достовірності отриманих результатів.

Для вирішення поставлених у роботі завдань було застосовано комплекс спеціально-історичних, загальнонаукових та міждисциплінарних методів. Вибір методологічного інструментарію зумовлений специфікою теми –

необхідністю комплексного вивчення стратегій адаптації та соціокультурної модернізації єврейської громади Києва в умовах імперських обмежень. Поєднання якісних і кількісних підходів дозволило перейти від загальних тенденцій імперської політики до конкретних повсякденних практик адаптації, від макрорівня до мікроісторії окремих сімей і громадських інститутів.

Конкретні методи дослідження та особливості їх застосування в роботі такі:

– Історико-генетичний метод використовувався для реконструкції поступального розвитку правового статусу та адаптаційних стратегій громади протягом усього періоду 1859–1917 рр. Завдяки йому вдалося простежити причинно-наслідкові зв'язки між окремими указами (1859 р. про дозвіл на поселення, «Тимчасові правила» 1882 р., «процентна норма» 1887 р. та погроми 1905 р.) і відповідними змінами в поведінці громади – від масової міграції до Києва до створення складної системи обходу цензів і мережі благодійних товариств.

– Порівняльно-історичний метод застосовано для зіставлення ситуації в Києві з іншими містами «смути осілості» (Одеса, Харків, Катеринослав) та з практиками єврейських громад у країнах Західної Європи. Це дозволило виявити унікальність київського випадку: поєднання жорстких цензів із високим рівнем економічної інтеграції та освітньої модернізації. В. Хітерер, порівнюючи Київ з Одесою, підкреслює, що саме в Києві стратегії адаптації були найбільш ефективними завдяки географічному положенню та статусу адміністративного центру²³.

– Історико-типологічний метод дав можливість класифікувати форми адаптації за типами: правові (купецькі гільдії, тимчасові посвідчення), економічні (торгівля, фінанси, ремесла), соціальні (благодійні каси, товариства взаємодопомоги) та культурні (перехід від хедерів до гімназій і сіоністських гуртків).

30. Khiterer V. Jewish City or Inferno of Russian Israel? A History of the Jews in Kiev before February 1917. Boston : Academic Studies Press, 2016. С. 189–214

– Структурно-функціональний метод застосовувався для аналізу ролі окремих інститутів громади (синагоги, училища, лікарні, благодійні товариства) у підтримці соціальної стабільності. Метод показав, як кожен елемент виконував подвійну функцію – збереження традицій і забезпечення модернізації в умовах дискримінації.

– Метод періодизації використано для чіткого розмежування етапів розвитку громади: 1859–1881 рр. (період відносних послаблень і швидкого зростання), 1881–1905 рр. (посилення обмежень і перші погроми), 1905–1917 рр. (політична активізація та культурна модернізація). Це забезпечило логічну структуру роботи та чітке співвіднесення завдань із хронологічними межами.

– Кількісний (статистичний) метод застосовувався при опрацюванні даних переписів 1897 та 1910 рр., метричних книг фонду 1164 та статистичних збірників Київської губернії. Він дозволив точно встановити демографічну динаміку (зростання чисельності з 14 тис. у 1860-х до 50–55 тис. на 1914 р.), рівень грамотності, професійну структуру та соціальну мобільність громади. Саме завдяки цьому методу вдалося кількісно довести ефективність адаптаційних стратегій²⁴.

– Метод історії повсякденності уможливив зміщення дослідницького фокусу з макроісторичного (загальнодержавного) рівня на мікроісторичний аналіз — вивчення локальних сімейних стратегій, рутинних практик нівелювання правових цензів, а також індивідуальної участі представників громади в благодійних та культурних ініціативах. Застосування цього інструментарію дозволило реконструювати життєвий світ різних соціальних страт київського єврейства (купців, ремісників, інтелігенції), експлікуючи внутрішні механізми їхньої щоденної адаптації та резистентності щодо імперських дискримінаційних обмежень.

– Міждисциплінарний підхід (поєднання історії з елементами демографії, соціології та культурології) забезпечував комплексність аналізу,

33. Natan M. Meir: *Kiev, Jewish Metropolis. A History, 1859–1914*. Bloomington/Indianapolis (Indiana University Press) 2010. С. 78–89.

зокрема при вивченні освітніх стратегій і міжетнічних контактів у міському просторі Києва.

Комплексне застосування зазначених методів дозволило не лише описати історичні факти, а й глибоко проаналізувати механізми адаптації та модернізації єврейської громади Києва. Поєднання традиційних історичних методів із кількісними та мікроісторичними підходами забезпечило наукову обґрунтованість, об'єктивність і новизну отриманих результатів, повністю відповідаючи меті та завданням магістерського дослідження.

РОЗДІЛ 2. ПРАВОВИЙ СТАТУС ТА ІМПЕРСЬКІ ОБМЕЖЕННЯ ЩОДО ЄВРЕЙСЬКОЇ ГРОМАДИ КИЄВА (1859–1917 рр.)

2.1. Еволюція державної політики Російської імперії щодо євреїв у Києві: від послаблень до посилення обмежень

Політика Російської імперії щодо євреїв Києва за правління Олександра II (1859–1881 рр.) стала етапом «вибіркової лібералізації», що докорінно змінила вектор розвитку місцевої громади. Після жорстких обмежень миколаївської епохи, коли Київ мав статус «святого православного міста», фактично закритого для юдеїв, новий курс уряду був спрямований на інтеграцію «корисних» категорій єврейства до економічного та освітнього простору держави. Цей період став перехідним: від повної ізоляції до контрольованої інкорпорації, що заклало фундамент для формування однієї з найчисельніших та найдинамічніших громад імперії. Зasadничим кроком у цьому напрямі стала постанова від 16 березня 1859 р., яка дозволила купцям першої гільдії разом із сім'ями селитися поза межами межі осілості. Упродовж наступних років ці права були розширені на осіб з вищою освітою, дипломованих ремісників та відставних солдатів, що Н. Меїр слушно характеризує як «поворотний пункт», який перетворив Київ на центр тяжіння для єврейського капіталу та інтелектуальної еліти **посилан.**

Лібералізація законодавства спричинила стрімке демографічне зростання: якщо на початку 1860-х рр. у місті проживало лише кілька сотень євреїв, то до 1874 р. їхня чисельність сягнула 14 тисяч осіб, що становило близько 11% населення Києва. Основними міграційними потоками були підприємці та ремісники, які шукали реалізації в адміністративному та промисловому центрі Південно-Західного краю. В. Хітерер зазначає, що Київ перетворився на «магніт» для вихідців із містечок межі осілості завдяки

інтенсивному розвитку залізничного сполучення та цукрової промисловості²⁵. В сою чергу Н. Меїр стверджував, що чисельність єврейського населення набагато стрімкіше зростала в перше десятиліття, збільшившись у п'ятеро - з 3 тисяч у 1863 р. до 14 тисяч у 1874 р. (11 відсотків від загального населення Києва)²⁰. Єврейське населення збільшувалося так швидко (і значною мірою за рахунок мігрантів), що в 1880-х рр. у Києві було утворено незалежну єврейську пошту, яку одна з місцевих газет використовувала для обслуговування передплатників із навколишніх містечок.»²⁶. Разом із тим, розселення в межах міста було нерівномірним: через високу вартість житла та негласні адміністративні перепони єврейське населення концентрувалося переважно в районах Плоскої та Либеді, які стали специфічними осередками формування соціокультурного ландшафту громади.

Економічна активність громади в цей період характеризувалася швидким освоєнням ніш у гуртовій торгівлі, посередництві та банківській справі. Сформована заможна верхівка – «гільдійське єврейство» – отримала право набувати нерухомість і вільно обирати місце проживання. Проте для більшості мігрантів правовий статус залишався хитким, що змушувало їх розробляти складні стратегії адаптації. Зокрема, поширеною практикою було використання фіктивних ремісничих атестатів для легалізації в місті або функціонування молитовних будинків під виглядом приватних приміщень через складність отримання офіційних дозволів від Міністерства внутрішніх справ. Тимчасові дозволи на перебування часто ставали безстроковими лише завдяки корупційним зв'язкам із місцевою поліцією та майстерному використанню лазівок у тогочасному законодавстві.

Паралельно з економічною інтеграцією відбувалися глибокі соціокультурні трансформації. Доступ до цивільної освіти для єврейської

²⁵ Khiterer V. Jewish City or Inferno of Russian Israel? A History of the Jews in Kiev before February 1917. Boston : Academic Studies Press, 2016. С. 89–112.

²⁶ Меїр Натан. Євреї в Києві, 1859-1914 / Наук. ред. Н. Риндюк; Переклад Н. Комарової, М. Єгорченко. Національний університет "Києво-Могилянська академія"; Центр досліджень історії та культури східноєвропейського єврейства. К.: ДУХ І ЛІТЕРА. 2016. С. 45.

молоді сприяв появі нової генерації інтелігенції, яка брала активну участь у громадському житті міста. Освітні стратегії, зокрема навчання в університеті Св. Володимира, стали одним із головних механізмів соціальної мобільності. У 1860–1870-х рр. почали діяти перші єврейські благодійні товариства та училища, які забезпечували соціальну стабільність громади. Проте наприкінці правління Олександра II ліберальний курс зіткнувся з опором місцевої адміністрації, яка апелювала до «захисту православного характеру» Києва. Період відносних послаблень завершився трагічними подіями 1881 року – хвилею погромів, що ознаменували перехід імперської політики до стадії відкритої реакції та запровадження нових дискримінаційних заходів за Олександра III.

Політика Олександра II, попри свою обмеженість і суперечливість, створила правовий і соціальний фундамент для подальшого розвитку єврейського життя в Києві. Послаблення дозволили тисячам євреїв легалізувати своє проживання, налагодити економічну діяльність і розпочати процес соціокультурної модернізації. Водночас збереження цензів, територіальних обмежень і адміністративного свавілля змушувало громаду постійно шукати шляхи обходу законів, що стало характерною рисою її адаптаційних стратегій на наступні десятиліття. Саме в роки царювання Олександра II були закладені основи київської єврейської громади як одного з найбільших і найдинамічніших єврейських осередків імперії²⁷. У 1861 р., за два роки після того, як Олександр II почав дозволяти єврейським купцям першої гільдії селитися в Києві, єврейське населення міста поповнилося також випускниками вищих навчальних закладів, ремісниками та представниками ще кількох категорій. Судячи з повідомлень, що литовські євреї у тому ж році

²⁷²⁷ Іваненко О. Єврейська громада та розвиток освіти в Київському навчальному окрузі на початку ХХ ст. Український історичний журнал. 2019. № 5. С. 76–89.

були ладні долати велику відстань, переселяючись до Києва, можна припустити, що це місто дійсно було чималою принадою²⁸.

Убивство імператора Олександра II 1 березня 1881 року та наступна хвиля єврейських погромів, що почалася в Єлисаветграді й швидко поширилася на Київ, Одесу та інші міста Південно-Західного краю, стали різким поворотним моментом у політиці Російської імперії щодо євреїв. Новий імператор Олександр III, переконаний, що ліберальні реформи батька призвели до революційної нестабільності, обрав курс на жорстку реакцію та відновлення «традиційного порядку». Євреї були оголошені однією з головних причин суспільних заворушень, що дозволило владі запровадити системні дискримінаційні заходи, які суттєво звузили правовий простір для київської громади. Період 1881–1917 рр. став часом послідовного та жорсткого наступу імперської влади на права євреїв, що радикально змінив умови їхнього існування в Києві.

Уже в травні 1882 року були опубліковані так звані «Тимчасові правила» (відомі як «Майські закони»), які формально мали тимчасовий характер, але діяли понад тридцять років. Ці правила забороняли євреям селитися поза межами міст і містечок навіть у смузі осілості, укладати угоди про оренду чи купівлю землі та нерухомості за межами населених пунктів, а також видавати іпотечні документи на їхнє ім'я. Для Києва, який формально залишався поза смугою осілості, наслідки виявилися особливо тяжкими. Приплив нових мігрантів був фактично зупинений, а вже зареєстровані євреї опинилися під постійним поліцейським наглядом і ризиком виселення за найменшої підозри в порушенні цензів. Н. Меїр зазначає, що «Тимчасові правила» 1882 р. стали «початком нової епохи системної дискримінації», яка перетворила Київ з відносно відкритого міста на простір постійного правового тиску²⁹.

²⁸ Меїр Натан. Євреї в Києві, 1859-1914 / Наук. ред. Н. Риндюк; Переклад Н. Комарової, М. Єгорченко. Національний університет "Києво-Могилянська академія"; Центр досліджень історії та культури східноєвропейського єврейства. К.: ДУХ І ЛІТЕРА. 2016. С. 47.

²⁹ . Natan M. Meir: Kiev, Jewish Metropolis. A History, 1859–1914. Bloomington/Indianapolis (Indiana University Press) 2010. С. 112–134.

Посилення обмежень продовжилося в 1887 році запровадженням «процентної норми» (*numerus clausus*) для євреїв у вищих і середніх навчальних закладах. Спочатку норма становила 10 % у смузі осілості, 5 % поза нею та 3 % у столичних губерніях, але згодом була ще більше зменшена. У Київському університеті та гімназіях це призвело до масових виключень єврейських студентів і абітурієнтів. Саме після 1887 р. освітні стратегії київських євреїв зазнали серйозної трансформації: багато молодих людей були змушені обирати закордонну освіту або відмовлятися від інтелігентних професій³⁰. Водночас були запроваджені заборони на державну службу, адвокатуру, земське самоврядування та деякі види торгівлі. Київська преса («Киевлянин», «Киевские ведомости») активно підтримувала антиєврейську риторику, звинувачуючи громаду в економічній експлуатації та «засиллі» міста. Поліція регулярно проводила облави на «нелегальних» мешканців, а місцеві чиновники використовували нові правила для здирництва та хабарів.

Період правління Миколи II (1894–1917 рр.) не приніс полегшення, а лише поглибив дискримінацію. Під час революції 1905 року Київ пережив один із найжорстокіших погромів в імперії. Протягом 18–20 жовтня 1905 р. були зруйновані тисячі єврейських крамниць, будинків і синагог, загинули десятки людей, а матеріальні збитки сягнули мільйонів рублів. Влада, замість припиняти насильство, часто пасивно спостерігала або навіть заохочувала погромників, звинувачуючи євреїв у підтримці революційних ідей. В. Хітерер детально описує, як київський погром 1905 р. став кульмінацією антиєврейської політики попередніх десятиліть і показав повну неспроможність імперської влади захистити лояльних підданих³¹.

Після придушення революції обмеження лише посилювалися. У 1908–1911 рр. були видані нові циркуляри, які забороняли євреям займати посади в земських установах, обмежували участь у біржовій торгівлі та ще більше

³⁰ Іваненко О. Єврейська громада та розвиток освіти в Київському навчальному окрузі на початку ХХ ст. *Український історичний журнал*. 2019. № 5. С. 76–89.

³¹ Khiterer V. *Jewish City or Inferno of Russian Israel? A History of the Jews in Kiev before February 1917*. Boston : Academic Studies Press, 2016. С. 237–256

звужили освітні квоти. Київська громада, попри все, продовжувала зростати чисельно завдяки неформальним практикам адаптації – фіктивним купецьким свідоцтвам, реєстрації через ремісничі цехи та систематичному хабарництву поліції. Однак кожна така лазівка супроводжувалася постійним ризиком і психологічним тиском. Саме в цей період посилюється роль благодійних товариств і кас взаємодопомоги як механізмів внутрішньої стабільності громади³².

Таким чином, період 1881–1917 рр. став часом системного наступу імперської влади на права київських євреїв. Якщо за Олександра II громада отримала можливість легального зростання та економічної інтеграції, то за його наступників вона опинилася в умовах жорсткого правового тиску, періодичних погромів і адміністративного свавілля. Ці обмеження не знищили громаду, а навпаки – стимулювали пошук нових стратегій адаптації: масову еміграцію, розвиток сіоністського та соціалістичного рухів, посилення внутрішньої самоорганізації через благодійні товариства та нелегальні освітні мережі. В цих умовах київське єврейство перетворилося з об'єкта імперської політики на активного суб'єкта модернізації, що готувався до радикальних змін 1917 року.

Політика Олександра III та Миколи II, спрямована на стримування єврейського впливу, у підсумку лише прискорила процеси внутрішньої консолідації та культурної трансформації громади. Обмеження змусили євреїв шукати альтернативні шляхи розвитку – від освіти та філантропії до політичної активності.

³² Єврейська національна спільнота в контексті інтеграції українського суспільства . К.: ПІЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2014. С. 156–168

2.2. Механізми обходу та адаптації до «смуги осілості» та київських цензів

Незважаючи на жорсткі імперські обмеження та офіційну заборону вільного проживання євреїв поза «смугою осілості», київська єврейська громада протягом 1859–1917 рр. розробила складну й ефективну систему правових механізмів, які дозволяли легально або напівлегально обходити цензи на проживання. Київ мав особливий адміністративний статус: формально він знаходився поза смугою осілості, але на практиці влада дозволяла проживання лише певним привілейованим категоріям євреїв. Це змушувало громаду постійно шукати законні лазівки в імперському законодавстві, які згодом перетворилися на масову, добре організовану практику адаптації. Саме завдяки цим механізмам Київ став одним із найбільших і найдинамічніших єврейських центрів Російської імперії.

Найбільш ефективним і поширеним правовим механізмом був купецький ценз (першої та другої гільдії). Згідно з указом Олександра II від 16 березня 1859 року, купці першої гільдії разом із членами сім'ї та обмеженою кількістю службовців отримували право постійного проживання в Києві. Купецтво другої гільдії також надавало подібні привілеї, хоча й із деякими обмеженнями. Н. Меїр зазначає, що купецьке свідоцтво стало «головним ключем» до Києва для тисяч єврейських сімей у 1860–1880-х рр. Багато підприємців спеціально купували дорогі купецькі свідоцтва не стільки для ведення великої торгівлі, скільки для легалізації проживання себе, дружини, дітей та близьких родичів³³. Купці першої гільдії могли вільно обирати місце проживання в будь-якій частині міста, відкривати магазини, складські приміщення та навіть набувати нерухомість у центральних районах. В. Хітерер підкреслює, що саме завдяки цьому механізму в Києві швидко сформувалася

³³ Natan M. Meir: *Kiev, Jewish Metropolis. A History, 1859–1914*. Bloomington/Indianapolis (Indiana University Press) 2010. С. 89–95.

заможна верхівка громади – так звані «гільдійські євреї», які стали економічною та громадською елітою міста³⁴.

Другим за поширеністю був ремісничий ценз. Закон дозволяв постійне проживання в Києві євреям-ремісникам, які мали свідоцтво про приналежність до цеху. Багато євреїв реєструвалися в ремісничих цехах Києва (кравців, шевців, годинників, ювелірів, столярів тощо), часто створюючи фіктивні або символічні майстерні. Навіть якщо реміснича діяльність була мінімальною, наявність цехового свідоцтва давала право на легальне проживання. Ремісничий ценз був особливо популярним серед середніх і нижчих верств громади, оскільки вимагав значно менших фінансових витрат, ніж купецьке свідоцтво³⁵.

Важливу роль відігравав освітній ценз. Випускники університетів, гімназій, деяких спеціальних училищ, а також вчителі та лікарі з вищою освітою отримували право на вільне проживання поза смугою осілості. Це стимулювало єврейські сім'ї вкладати значні кошти в освіту дітей. Багато молодих людей вступали до Київського університету або Київської політехніки не лише з метою отримання знань, а й для легалізації проживання після закінчення навчання. Після запровадження «процентної норми» 1887 р. цей механізм став складнішим, але продовжував діяти для тих, хто все ж зміг завершити навчання. Н. Меїр підкреслює, що освітній ценз став одним із головних каналів соціальної мобільності для київських євреїв і сприяв формуванню нової інтелігенції³⁶.

Ще одним легальним шляхом була категорія відставних нижніх чинів єврейського походження. Євреї, які відслужили 25 років у російській армії (до військової реформи 1874 р.), а також їхні дружини та діти, отримували право

³⁴ Khiterer V. *Jewish City or Inferno of Russian Israel? A History of the Jews in Kiev before February 1917*. Boston : Academic Studies Press, 2016. С. 98–112.

³⁵ Іваненко О. Єврейська громада та розвиток освіти в Київському навчальному окрузі на початку ХХ ст. *Український історичний журнал*. 2019. № 5. С. 79–82.

³⁶ Natan M. *Meir: Kiev, Jewish Metropolis. A History, 1859–1914*. Bloomington/Indianapolis (Indiana University Press) 2010. С. 141–167

на вільне проживання по всій території імперії, включно з Києвом. Хоча ця категорія була відносно невеликою, вона створювала прецедент постійного проживання для цілих сімей і часто використовувалася як додатковий інструмент адаптації.

Окрім цих основних механізмів, широко застосовувалися тимчасові посвідчення. Вони видавалися для участі в ярмарках, ведення торгівлі, лікування чи навчання дітей. Багато євреїв постійно продовжували такі посвідчення або переходили з одного тимчасового статусу в інший, фактично перетворюючи тимчасове перебування на постійне.

Правові механізми обходу цензів постійно еволюціонували. Якщо в 1860–1870-х рр. домінував купецький ценз, то після 1882 р. (запровадження «Тимчасових правил») і 1887 р. (процентна норма) громада все активніше використовувала ремісничий і освітній цензи, а також комбінацію кількох механізмів одночасно. Багато сімей поєднували купецьке свідоцтво для глави родини з ремісничим цензом для дорослих синів і освітнім статусом для дітей. Така гнучкість дозволяла громаді швидко реагувати на зміни в законодавстві.

Правові механізми обходу цензів на проживання стали складною, добре організованою системою, яка поєднувала офіційні привілеї з напівлегальними практиками. Купецький, ремісничий, освітній та військовий цензи, а також тимчасові посвідчення дали можливість київській єврейській громаді не лише вижити в умовах жорстких обмежень, але й динамічно розвиватися. Саме завдяки цим механізмам Київ перетворився на один із найбільших і найвпливовіших єврейських осередків імперії. Водночас вони вимагали постійних фінансових витрат, зв'язків і гнучкості, що робило адаптацію процесом щоденного ризику та творчості. Ці практики стали фундаментом для подальших стратегій виживання громади в умовах посилення обмежень за Олександра III та Миколи II і створили умови для її соціокультурної модернізації.

Паралельно з офіційними правовими механізмами (купецьким, ремісничим, освітнім цензами) київська єврейська громада протягом 1859–1917 рр. активно розвивала розгалужену систему неформальних соціально-економічних практик адаптації. Ці практики стали необхідним і часто вирішальним доповненням до законодавчих лазівок, особливо після запровадження «Тимчасових правил» 1882 р. та «процентної норми» 1887 р., коли легальні шляхи для більшості євреїв були суттєво звужені. Неформальні практики поєднували корупцію, фіктивні схеми, родинні мережі, посередництво та «сірі» економічні операції. Вони перетворилися на повсякденну стратегію виживання, яка дозволяла тисячам євреїв не лише легалізувати проживання в Києві, але й підтримувати економічну активність і соціальну стабільність громади в умовах постійного адміністративного тиску.

Однією з найбільш поширених і системних неформальних практик було хабарництво поліції та чиновників. Сума хабара варіювалася залежно від статусу: від 5–10 рублів за просте продовження посвідчення до 50–100 рублів і більше за оформлення постійного проживання. Київські квартальні та пристави часто самі пропонували такі «послуги», перетворюючи ценз на постійне джерело доходу. Н. Меїр зазначає, що в районах Пlosка, Либідь і Поділ євреї становили основну клієнтуру поліції, а щомісячні «охоронні» внески були поширеною практикою для уникнення раптових облав³⁷. В. Хітерер підкреслює, що хабарництво стало «неписаним правилом» існування громади, без якого легалізація проживання для більшості сімей була практично неможливою³⁸.

Іншою масовою практикою було створення фіктивних ремісничих майстерень. Євреї, які не могли дозволити собі купецьке свідоцтво, реєструвалися в цехах як кравці, шевці, годинникарі чи ювеліри, хоча реальної майстерні часто не існувало. Достатньо було найняти одного справжнього

³⁷ Natan M. Meir: *Kiev, Jewish Metropolis. A History, 1859–1914*. Bloomington/Indianapolis (Indiana University Press) 2010. С. 134–145

³⁸ Khiterer V. *Jewish City or Inferno of Russian Israel? A History of the Jews in Kiev before February 1917*. Boston : Academic Studies Press, 2016. С. 167–189.

майстра-неєврея або просто задекларувати обладнання. О. Іваненко наводить приклади, коли одна майстерня «обслуговувала» кілька десятків осіб, які отримували цехові свідоцтва саме для легалізації проживання в Києві³⁹. Подібна схема діяла і з купецькими свідоцтвами: заможні євреї реєстрували на своє ім'я фіктивні торгові доми, де реальною діяльністю займалися лише один-два службовці. Це дозволяло утримувати в місті великі родини, включаючи родичів із містечок «смуги осілості».

Важливим елементом неформальної адаптації стали сімейні та родинні мережі. Багато сімей використовували практику фіктивних шлюбів, реєстрації дітей як «учнів» у легальних майстернях або «приймаків» у сім'ях, що вже мали легальний статус. Дівчат часто видавали заміж за київських купців або ремісників, щоб отримати право на проживання. Чоловіки, навпаки, реєструвалися як «приймаки» в сім'ях, які мали купецьке або ремісничє свідоцтво. Така родинна солідарність дозволяла швидко «перекидати» статус з одного члена родини на іншого. М. І. Михальченко та А. Ю. Подольський зазначають, що родинні мережі стали одним із найефективніших механізмів колективної адаптації, особливо після 1882 р., коли нові мігранти майже не мали легальних шляхів⁴⁰.

Активно працювали посередники («маклери») – спеціальні особи (часто колишні поліцейські або чиновники), які за плату знаходили потрібні документи, організовували фіктивні угоди та домовлялися з чиновниками. Ці посередники добре знали систему і часто були ключовою ланкою між громадою та владою. Послуги маклерів були затребувані як серед бідних ремісників, так і серед заможних купців.

Економічна адаптація також мала виразний неформальний характер. Євреї активно освоювали «сірі» сфери торгівлі: дрібну роздрібну торгівлю, лихварство під виглядом «позикових кас», торгівлю нерухомістю через

³⁹ Іваненко О. Єврейська громада та розвиток освіти в Київському навчальному окрузі на початку ХХ ст. *Український історичний журнал*. 2019. № 5. С. 76–89.

⁴⁰ Єврейська національна спільнота в контексті інтеграції українського суспільства. К.: ПІЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2014. С. 156–168.

підставних осіб-неєвреїв. У районах, де євреям заборонялося купувати будинки, вони укладали довгострокові орендні угоди або реєстрували майно на ім'я довірених осіб. Це дозволяло громаді контролювати значну частину київської торгівлі та нерухомості, попри формальні заборони. Особливо яскраво це проявлялося під час ярмарків і в торгівлі зерном, цукром та мануфактурою.

Неформальні практики мали й чіткий соціальний вимір. Благодійні товариства та каси взаємодопомоги часто виконували функцію «паралельної держави»: вони надавали кошти на хабарі, допомагали в пошуку фіктивних документів і підтримували сім'ї під час виселень. Таким чином, економічна взаємодопомога перетворювалася на інструмент колективної адаптації. Водночас ці практики мали й негативні наслідки: вони посилювали соціальну стратифікацію всередині громади (заможні купці мали більше можливостей, ніж бідні ремісники), створювали постійний ризик викриття та залежність від корупційних зв'язків.

Неформальні соціально-економічні практики адаптації стали невід'ємною і часто вирішальною частиною стратегії виживання київської єврейської громади. Вони доповнювали правові механізми, дозволяючи громаді не лише зберегти чисельність і економічну присутність у Києві, а й підготувати ґрунт для подальшої соціокультурної модернізації. Саме поєднання офіційних цензів і неформальних схем (хабарництво, фіктивні майстерні, родинні мережі, посередництво, «сірі» економічні операції) дало можливість громаді динамічно розвиватися в умовах жорстких обмежень 1881–1917 рр. Ці практики свідчать про високу гнучкість і підприємливість київських євреїв, які, попри системний тиск імперської влади, перетворили обмеження на стимул для створення складної системи самозбереження. Без цих неформальних механізмів київське єврейство не змогло б стати одним із найбільш динамічних і впливових єврейських осередків Російської імперії наприкінці XIX – на початку XX століття.

2.3. Демографічна динаміка та соціальна структура громади в умовах правових обмежень

Демографічна динаміка єврейської громади Києва в період 1859–1917 рр. є одним із найяскравіших свідчень ефективності стратегій адаптації в умовах імперських обмежень. Після офіційного дозволу на поселення 1859 року чисельність євреїв у місті зростає в десятки разів, попри всі цензи, адміністративні переслідування, погроми та економічні труднощі. Громада демонструвала високий природний приріст, активну міграцію з містечок «смуги осілості» та здатність швидко відновлюватися після криз. Київ став одним із найбільших єврейських центрів Російської імперії саме завдяки цій динаміці, яка поєднувала легальні механізми (купецький, ремісничий, освітній цензи) з неформальними практиками адаптації. Водночас посилення обмежень після 1881 р. уповільнило темпи зростання, але не зупинило його повністю. Демографічні процеси були тісно пов'язані з правовою, економічною та соціокультурною модернізацією громади.

Розвиток чисельності єврейського населення Києва можна поділити на кілька чітких етапів, кожен з яких відображав зміни в імперській політиці та відповідні стратегії адаптації громади.

Перший етап (1859–1874 рр.) – період стрімкого початкового зростання. Після указу Олександра II від 16 березня 1859 р. про дозвіл на поселення купцям першої гільдії та розширення прав у 1861 р. чисельність євреїв зростає з кількох сотень осіб до приблизно 14 тисяч у 1874 р. (близько 11 % від загального населення міста). Основним джерелом приросту була масова міграція з містечок «смуги осілості». Купці, ремісники, студенти та відставні солдати активно використовували нововідкриті правові лазівки. Н. Меїр підкреслює, що саме в цей період Київ перетворився на «магніт» для єврейської міграції завдяки своєму адміністративному статусу, залізничному

сполученню та економічним можливостям⁴¹. Природний приріст також був високим завдяки традиційно великій кількості дітей у єврейських сім'ях.

Другий етап (1874–1897 рр.) – стабільне зростання попри перші обмеження. За даними Першого загальноросійського перепису 1897 р. у Києві проживало вже 32 197 євреїв (13,8 % населення) **посилан.** Громада продовжувала збільшуватися як за рахунок природного приросту, так і за рахунок міграції. Навіть після запровадження «Тимчасових правил» 1882 р. потік переселенців не припинився повністю завдяки активному використанню купецьких і ремісничих цenzів. В. Хітерер зазначає, що попри посилення контролю, київська громада залишалася привабливим місцем для євреїв із навколишніх губерній⁴².

Третій етап (1897–1905 рр.) – уповільнення темпів зростання. Чисельність сягнула близько 40–42 тисяч осіб. Погром 1905 р. спричинив тимчасовий відтік населення та психологічний шок. Однак уже через кілька років громада відновилася завдяки внутрішній міграції та високому природному приросту. О. Іваненко звертає увагу, що саме в цей період посилюється роль освіти як фактора соціальної мобільності, що частково компенсувало демографічні втрати від погромів⁴³.

Четвертий етап (1905–1914 рр.) – новий підйом. Незважаючи на жорсткі цени за Миколи II, чисельність євреїв зростає до 50–55 тисяч осіб (15–17 % населення Києва). Громада продовжувала збільшуватися завдяки неформальним практикам адаптації (фіктивні майстерні, хабарництво, родинні мережі). М. І. Михальченко та А. Ю. Подольський підкреслюють, що саме в цей період благодійні товариства та каси взаємодопомоги відіграли ключову роль у підтримці демографічної стабільності⁴⁴.

⁴¹ Natan M. Meir: *Kiev, Jewish Metropolis. A History, 1859–1914*. Bloomington/Indianapolis (Indiana University Press) 2010. С. 41–45.

⁴² Khiterer V. *Jewish City or Inferno of Russian Israel? A History of the Jews in Kiev before February 1917*. Boston : Academic Studies Press, 2016.. С. 98–112.

⁴³ Іваненко О. Єврейська громада та розвиток освіти в Київському навчальному окрузі на початку ХХ ст. *Український історичний журнал*. 2019. № 5. С. 81–85

⁴⁴ Єврейська національна спільнота в контексті інтеграції українського суспільства . К.: ПІЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2014. С. 156–168.

П'ятий етап (1914–1917 рр.) – стабілізація з незначним зменшенням. Перша світова війна та економічні труднощі призвели до певного відтоку, але чисельність залишалася на рівні 52–55 тисяч осіб. Військові умови обмежили міграцію, проте природний приріст залишався позитивним.

Метричні книги фонду 1164 ЦДІАК підтверджують стабільний природний приріст: щорічно реєструвалося 1200–1500 народжень при 700–900 смертях. Середній розмір сім'ї становив 4,5–5,5 осіб. Київська громада вирізнялася вищим рівнем грамотності та урбанізації порівняно з іншими єврейськими центрами імперії.

Демографічна динаміка єврейської громади Києва в умовах правових обмежень демонструє виняткову життєздатність і адаптивність. Імперська політика дискримінації не змогла зупинити зростання, а лише спонукала громаду до пошуку нових, більш складних стратегій адаптації. Саме завдяки поєднанню правових лазівок, неформальних практик і високої внутрішньої згуртованості Київ перетворився на справжній «єврейський мегаполіс» наприкінці імперського періоду. Ці демографічні процеси стали фундаментом для подальших соціальних і культурних трансформацій громади.

Соціальна структура єврейської громади Києва в умовах імперських обмежень 1859–1917 рр. була чітко стратифікованою, водночас досить мобільною та динамічною. Правові цензи (купецький, ремісничий, освітній), «Тимчасові правила» 1882 р., «процентна норма» 1887 р. та періодичні погроми суттєво впливали на професійний розподіл населення. Більшість євреїв була змушена зосереджуватися в економічних нішах, доступних для «корисних» категорій (торгівля, ремесла, посередництво), тоді як шлях до державних посад, земського самоврядування та багатьох вільних професій залишався сильно обмеженим. Разом із тим висока підприємливість, система взаємодопомоги, освіта та неформальні практики адаптації створювали канали вертикальної мобільності, що робило соціальну структуру громади більш гнучкою, ніж у багатьох інших етнічних спільнотах міста.

Громада поділялася на кілька основних соціальних верств, кожна з яких мала свої особливості та роль у загальному процесі модернізації.

Верхівку громади становила купецька еліта – купці першої та другої гільдії. Вони контролювали значну частину оптової торгівлі, банківської справи, нерухомості та промисловості. Саме ця група мала найбільші можливості для легального проживання в Києві та користувалася найбільшою свободою дій. Н. Меїр зазначає, що «гільдійські євреї» стали не лише економічною, а й громадською елітою Києва: вони фінансували благодійні товариства, училища, синагоги та культурні ініціативи, часто виступаючи посередниками між громадою та владою⁴⁵. До цієї верстви належали такі відомі київські родини, як Бродські, Гінзбурги, Марголіни, які володіли великими підприємствами, банками та земельними ділянками.

Середній прошарок (найчисленніший) утворювали ремісники, дрібні торговці та посередники. Вони становили основу громади і були головними користувачами ремісничого цензу. За даними перепису 1897 р., ремісники та майстри становили близько 31,8 % працюючого єврейського населення, а дрібні торговці – 24,7 %. Ця група була найбільш вразливою до економічних криз і погромів, але водночас демонструвала високу адаптивність: багато ремісників поєднували легальну цехову діяльність з фіктивними майстернями або дрібною торгівлею. О. Іваненко підкреслює, що саме середній прошарок забезпечував стабільність громади завдяки розгалуженій мережі сімейних підприємств і взаємодопомоги⁴⁶.

Нижчі верстви включали прислугу, чорноробів, дрібних крамарів без постійного статусу та бідняків. Вони часто жили в районах Пlosка та Либідь і були найбільш залежними від благодійних кас і товариств. За переписом 1897 р. прислуга та робітники становили 8,4 %, а особи без певних занять (вдови, утриманці, бідні) – 5,4 %. Саме для цієї категорії працювали численні

⁴⁵ Natan M. Meir: *Kiev, Jewish Metropolis. A History, 1859–1914*. Bloomington/Indianapolis (Indiana University Press) 2010. С. 201–215.

⁴⁶ Іваненко О. Єврейська громада та розвиток освіти в Київському навчальному окрузі на початку ХХ ст. *Український історичний журнал*. 2019. № 5. С. 79–83.

благодійні організації, каси взаємодопомоги та Талмуд-Тори. Система благодійності в Києві дозволяла пом'якшувати соціальну напругу та запобігати масовій бідності, яка могла б призвести до дестабілізації громади⁴⁷.

Інтелігенція та вільні професії (лікарі, вчителі, адвокати, журналісти, студенти) становили відносно невелику, але надзвичайно впливову групу – 11,2 % за переписом 1897 р. (до 14–15 % на 1910 р.). Попри «процентну норму» ця верства швидко зростала завдяки освітнім стратегіям. Інтелігенція відігравала ключову роль у культурній модернізації: створювала просвітницькі товариства, пресу, сіоністські та соціалістичні організації. В. Хітерер підкреслює, що саме єврейська інтелігенція Києва стала рушієм переходу від традиційного укладу до модерних форм громадського життя⁴⁸.

Порівняння даних 1897 і 1910 рр. показує поступове зростання частки інтелігенції та зменшення частки бідняків завдяки роботі благодійних товариств і освітніх стратегій. Водночас домінування економічних професій (торгівля + ремесла – понад 70 %) залишалося стабільним, що було прямим наслідком правових обмежень.

Соціальна структура київської громади була не лише стратифікованою, а й внутрішньо мобільною. Освіта, шлюби, благодійність і неформальні практики (фіктивні майстерні, родинні мережі) створювали реальні канали вертикальної мобільності. Багато дітей ремісників завдяки освіті переходили до інтелігенції, а заможні купці інвестували в навчання своїх дітей, забезпечуючи перехід до вищих соціальних верств.

Соціальна структура єврейської громади Києва в умовах імперських обмежень була одночасно жорстко стратифікованою та досить динамічною. Правові цензи змушували громаду концентруватися в торгівлі та ремеслах, але освіта, благодійність і неформальні практики адаптації створювали можливості для соціального піднесення. Саме ця структура дозволила

⁴⁷ Єврейська національна спільнота в контексті інтеграції українського суспільства. К.: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2014. С. 156–168.

⁴⁸ Khiterer V. Jewish City or Inferno of Russian Israel? A History of the Jews in Kiev before February 1917. Boston : Academic Studies Press, 2016. С. 237–256.

київському єврейству не лише вижити в умовах дискримінації, а й стати одним із найбільш модернізованих і впливових єврейських осередків Російської імперії наприкінці XIX – на початку XX століття.

РОЗДІЛ 3. ЕКОНОМІЧНІ ТА СОЦІАЛЬНІ СТРАТЕГІЇ АДАПТАЦІЇ ЄВРЕЙСЬКОЇ ГРОМАДИ КИЄВА

3.1. Економічні ніші та підприємницька діяльність громади

Торгівля та посередницька діяльність залишалися основною економічною нішею київської єврейської громади протягом усього періоду 1859–1917 рр. і були головним чинником її економічної адаптації та соціального виживання в умовах імперських обмежень. Правові цензи (купецький, ремісничий) змушували євреїв концентруватися саме в тих сферах, де вони мали найбільші конкурентні переваги: мобільність, розгалужені родинні та комерційні мережі, досвід посередництва та високий рівень підприємливості. Н. Меїр підкреслює, що торгівля була не просто основним заняттям київських євреїв, а й стратегією виживання, яка дозволяла їм перетворити правові обмеження на джерело економічної сили⁴⁹. В. Хітерер зазначає, що вже на початку ХХ ст. євреї контролювали значну частину оптової та роздрібної торгівлі Києва, що робило їх невід'ємною частиною економічного життя міста⁵⁰.

Після указу Олександра II від 16 березня 1859 р. торгівля стала першим і наймасовішим каналом легалізації проживання в Києві. Купці першої та другої гільдії отримували право постійного проживання, що стимулювало масовий переїзд заможних єврейських підприємців із містечок «смуги осілості». Уже в 1860–1870-х рр. євреї швидко зайняли провідні позиції в торгівлі зерном, цукром, мануфактурою, лісом, шкірою та тютюном. За даними статистичних збірників Київської губернії, на кінець 1870-х рр. євреї становили понад 60 % усіх купців Києва. Особливо успішними були операції з зерном і цукром: київські єврейські фірми (Бродські, Гінзбурги, Марголіни, Зайденмани)

⁴⁹ Natan M. Meir: *Kiev, Jewish Metropolis. A History, 1859–1914*. Bloomington/Indianapolis (Indiana University Press) 2010. С. 201–215.

⁵⁰ Khiterer V. *Jewish City or Inferno of Russian Israel? A History of the Jews in Kiev before February 1917*. Boston : Academic Studies Press, 2016. С. 98–134.

контролювали значну частину експорту цих товарів через Чорне море та внутрішні ринки імперії. О. Іваненко зазначає, що саме торгівля дозволяла громаді швидко акумулювати капітал, який згодом інвестувався в освіту, благодійність і культурні проекти⁵¹.

Оптова торгівля була домінуючою формою економічної діяльності заможної верхівки громади. Купці першої гільдії володіли великими складами, ярмарковими конторами та транспортними компаніями. Вони активно працювали на київських ярмарках (Контрактному, Хрещенському), а також на ярмарках у Харкові, Полтаві та Єлисаветграді. Посередницька діяльність відіграла ключову роль: єврейські купці виступали посередниками між виробниками (переважно українськими селянами) та великими споживачами (армія, промисловість, експорт). М. І. Михальченко та А. Ю. Подольський підкреслюють, що саме посередництво дозволяло громаді компенсувати відсутність доступу до державного замовлення та великих промислових монополій⁵².

Роздільна торгівля була основним заняттям середнього та нижчого прошарку громади. Дрібні торговці та крамарі домінували на базарних площах Києва (Житній базар, Подільський ринок), у крамницях на Хрещатику, Прорізній та Великій Васильківській. Вони торгували мануфактурою, галантереєю, взуттям, продуктами харчування, ювелірними виробами. Після 1882 р., коли «Тимчасові правила» обмежили нові поселення, дрібна торгівля стала головним способом виживання для тисяч євреїв, які прибували до Києва. Багато з них починали з невеликих лотків або фіктивних ремісничих майстерень, поступово розширюючи справу.

Імперські обмеження (особливо після 1882 та 1887 рр.) змушували громаду постійно вдосконалювати стратегії в торгівлі. Купецькі свідоща купувалися не лише для ведення великої торгівлі, а й для легалізації

⁵¹ Іваненко О. Єврейська громада та розвиток освіти в Київському навчальному окрузі на початку ХХ ст. *Український історичний журнал*. 2019. № 5. С. 76–89.

⁵² Єврейська національна спільнота в контексті інтеграції українського суспільства. К.: ІПІЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2014. 376 с.

проживання родичів. Фіктивні торгові доми, коли один купець «оформляв» на себе кілька фірм, були поширеною практикою. В. Хітерер наводить численні приклади, коли єврейські підприємці реєстрували компанії на ім'я підставних осіб-неєвреїв, щоб обійти заборону на купівлю нерухомості⁵³. Посередництво також набуло нових форм: євреї виступали комісіонерами у великих торгових операціях, забезпечуючи зв'язки між виробниками та покупцями.

Статистичні дані яскраво ілюструють домінування торгівлі. За переписом 1897 р. торгівля та посередництво становили понад 43 % усіх зайнятих євреїв Києва. До 1910 р. ця частка залишалася стабільно високою. Н. Меїр зазначає, що саме торгівля дозволила громаді акумулювати капітал, який згодом інвестувався в промисловість (цукрові заводи Бродських), банківську справу та нерухомість⁵⁴.

Торгівля та посередницька діяльність були не просто основним видом економічної діяльності київської єврейської громади, а й ключовою стратегією адаптації. Вони дозволяли громаді виживати та розвиватися в умовах жорстких правових обмежень, акумулювати капітал, створювати соціальну мобільність і формувати основу для подальшої культурної модернізації. Саме завдяки цій економічній ніші Київ став одним із найважливіших єврейських комерційних центрів імперії.

Промислове підприємництво, банківська справа та інвестиції в нерухомість стали другою за значенням (після торгівлі) стратегічною економічною нішею київської єврейської громади в період 1859–1917 рр. Якщо торгівля забезпечувала швидку адаптацію та щоденне виживання більшості членів громади, то промисловість, банківська справа та вкладення в нерухомість дозволяли накопичувати великий капітал, створювати вертикальну соціальну мобільність, формувати економічну еліту та фінансувати подальшу культурну й освітню модернізацію громади. Імперські

⁵³ Khiterer V. *Jewish City or Inferno of Russian Israel? A History of the Jews in Kiev before February 1917*. Boston : Academic Studies Press, 2016. С. 167–189

⁵⁴ Natan M. *Meir: Kiev, Jewish Metropolis. A History, 1859–1914*. Bloomington/Indianapolis (Indiana University Press) 2010. С. 237–256.

обмеження (зокрема «Тимчасові правила» 1882 р., «процентна норма» 1887 р. та заборони на купівлю землі) змушували єврейських підприємців шукати обхідні шляхи: створення акціонерних товариств, використання підставних осіб-неєвреїв, реєстрацію фіктивних компаній, родинні мережі та інвестиції через довірених осіб. Саме в цих сферах проявилася найвища підприємницька активність, адаптивність і стратегічне мислення київського єврейства.

Промислове підприємництво стало одним із найуспішніших напрямів економічної діяльності заможної верхівки громади. Найбільш потужною та символічною галуззю була цукрова промисловість. Родина Бродських (Ізраїль Бродський та його сини Лев і Лазар) контролювала низку найбільших цукрових заводів не лише в Київській губернії, а й у всій імперії. Уже в 1870-х рр. Бродські володіли кількома заводами, а на початку ХХ ст. їхня частка в цукровій промисловості Південно-Західного краю сягала 25–30 %. Н. Меїр підкреслює, що цукрові магнати Бродські стали символом економічного успіху київських євреїв, демонструючи, як капітал, накопичений у торгівлі, може бути ефективно інвестований у промисловість⁵⁵. Аналогічно успішними були родини Гінзбургів, Марголіних і Зайденманів, які володіли борошномельними, лісопильними, шкіряними та тютюновими підприємствами. Єврейські промисловці активно використовували акціонерні товариства, щоб обійти формальні заборони на володіння землею та великими виробництвами поза смугою осілості.

Важливе місце посідала борошномельна та лісопильна промисловість. Київські єврейські фірми контролювали значну частину переробки зерна та лісоматеріалів, постачаючи продукцію як на внутрішній ринок, так і на експорт. Інвестиції в ці галузі дозволяли диверсифікувати ризики та створювати вертикально інтегровані бізнеси (від закупівлі сировини до продажу готової продукції). В. Хітерер зазначає, що саме промислове підприємництво дало змогу єврейській еліті Києва перейти від посередницької

⁵⁵ Natan M. Meir: *Kiev, Jewish Metropolis. A History, 1859–1914*. Bloomington/Indianapolis (Indiana University Press) 2010. С. 237–256.

торгівлі до реального виробництва, що значно підвищило їхній соціальний статус у місті⁵⁶.

Банківська справа стала ще одним ключовим напрямом економічної стратегії. Єврейські банкіри відігравали провідну роль у кредитуванні торгівлі та промисловості Києва. Найвідомішим був «Банк Бродських», а також приватні банки, засновані родинами Гінзбургів і Марголіних. Ці установи надавали кредити як єврейським, так і неєврейським підприємцям, сприяючи економічному розвитку всього міста. М. І. Михальченко та А. Ю. Подольський підкреслюють, що банківська діяльність дозволяла громаді акумулювати й перерозподіляти капітал, фінансуючи не лише комерційні проекти, а й благодійні та освітні ініціативи⁵⁷. Євреї також активно створювали кредитні товариства та позиково-ощадні каси, які обслуговували середній і нижчий прошарок громади, компенсуючи відсутність доступу до державних банків.

Інвестиції в нерухомість були третьою важливою стратегією. Через заборону на купівлю землі та будинків поза певними районами євреї широко використовували підставних осіб-неєвреїв, довгострокову оренду та акціонерні товариства. Значні кошти вкладалися в будівництво прибуткових будинків, складських приміщень і магазинів у центральних районах Києва (Хрещатик, Поділ, Липки). Н. Меїр наводить дані, що на початку ХХ ст. євреї контролювали до 40 % прибуткової нерухомості в деяких районах міста⁵⁸. Такі інвестиції забезпечували стабільний пасивний дохід і були важливою формою накопичення капіталу, який згодом використовувався для подальшого розвитку промисловості та благодійності.

Імперські обмеження суттєво впливали на розвиток цих сфер. Після 1882 р. промислове підприємництво та інвестиції в нерухомість стали

⁵⁶ Khiterer V. *Jewish City or Inferno of Russian Israel? A History of the Jews in Kiev before February 1917*. Boston : Academic Studies Press, 2016. С. 167–189.

⁵⁷ Єврейська національна спільнота в контексті інтеграції українського суспільства. К.: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2014. С. 145–156.

⁵⁸ Natan M. *Meir: Kiev, Jewish Metropolis. A History, 1859–1914*. Bloomington/Indianapolis (Indiana University Press) 2010. С. 267–289.

способом обійти «Тимчасові правила». Багато фірм реєструвалися як акціонерні товариства з переважанням неєврейського капіталу, хоча реальний контроль залишався в руках єврейських підприємців. Освітній ценз також відіграв роль: діти промисловців і банкірів отримували вищу освіту, що дозволяло їм займати керівні посади в компаніях і банках.

Промислове підприємництво, банківська справа та інвестиції в нерухомість стали важливими стратегіями економічної адаптації та соціального піднесення київської єврейської громади. Вони дозволили заможній верхівці накопичувати значний капітал, диверсифікувати ризики та створювати основу для культурної й освітньої модернізації. Саме завдяки цим сферам Київська громада змогла не лише вижити в умовах жорстких обмежень, але й стати одним із найпотужніших економічних центрів єврейства в Російській імперії.

Реміснича діяльність та дрібне виробництво були однією з наймасовіших і найважливіших економічних ніш київської єврейської громади протягом 1859–1917 рр. Якщо оптова торгівля та велике підприємництво забезпечували багатство верхівки громади, то ремесла та дрібне виробництво давали засоби до існування середньому й нижчому прошарку, становлячи основу чисельності громади. Саме ремісничий ценз став одним із головних правових механізмів легалізації проживання в Києві для тисяч євреїв, які не могли дозволити собі купецьке свідоцтво. Умови імперських обмежень (зокрема «Тимчасові правила» 1882 р. та «процентна норма» 1887 р.) змушували ремісників постійно вдосконалювати стратегії адаптації: від створення фіктивних майстерень до поєднання ремесла з дрібною торгівлею та використанням родинних мереж..

За даними Першого загальноросійського перепису населення 1897 р., ремісники та майстри становили близько 31,8 % усіх працюючих євреїв Києва, а разом із дрібними торговцями та посередниками – понад 56 % [посилан.](#) До 1910 р. ця частка залишалася стабільно високою. Найпоширенішими видами

ремесел були кравецтво, шевство, годинникарство, ювелірна справа, столярство, слюсарна справа, пекарство та кондитерське виробництво. Київські єврейські ремісники спеціалізувалися на виробництві одягу, взуття, меблів, ювелірних виробів, металевих виробів та продуктів харчування. Багато майстерень розташовувалися в районах Пlosка, Либідь і Поділ, де традиційно селилися ремісники.

Ремісничий ценз став головним правовим інструментом адаптації. Закон дозволяв постійне проживання в Києві євреям, які мали свідоцтво про приналежність до цеху. Саме тому тисячі євреїв реєструвалися в ремісничих цехах Києва (кравецькому, шевському, годинникарському, ювелірному тощо), часто створюючи фіктивні або символічні майстерні. Достатньо було найняти одного справжнього майстра-неєврея або просто задекларувати обладнання. О. Іваненко наводить численні приклади, коли одна майстерня «обслуговувала» кілька десятків осіб, які отримували цехові свідоцтва виключно для легалізації проживання в Києві⁵⁹. Після 1882 р. фіктивні майстерні стали масовим явищем: багато ремісників поєднували легальну цехову діяльність з дрібною торгівлею або посередництвом.

Дрібне виробництво також активно розвивалося. Єврейські майстерні виробляли готову продукцію для роздрібного ринку: чоловічий і жіночий одяг, взуття, головні убори, шкіряні вироби, меблі, ювелірні прикраси. Багато ремісників працювали на замовлення київських крамниць або безпосередньо продавали продукцію на базарах. Умови імперських обмежень змушували дрібних виробників бути надзвичайно гнучкими: вони швидко змінювали асортимент відповідно до попиту, поєднували виробництво з торгівлею та використовували сімейну працю (дружини, діти, родичі). Це дозволяло знижувати собівартість продукції та підвищувати конкурентоспроможність.

Імперська влада неодноразово намагалася обмежити ремісничу діяльність євреїв. Після 1882 р. місцеві чиновники посилювали контроль за

⁵⁹Іваненко О. Єврейська громада та розвиток освіти в Київському навчальному окрузі на початку ХХ ст. *Український історичний журнал*. 2019. № 5. С. 76–89.

цеховими свідоцтвами, проводили перевірки майстерень і намагалися виселяти «фіктивних» ремісників. Однак завдяки хабарництву, родинним зв'язкам і посередникам більшість таких перевірок закінчувалася успішно для громади. В. Хітерер зазначає, що ремісничий ценз став «рятівним колом» для тисяч євреїв, які не мали можливості отримати купецьке свідоцтво⁶⁰.

Соціальний склад ремісників був неоднорідним. Верхівку ремісничого прошарку становили майстри високої кваліфікації (ювеліри, годинникарі, кравці високого класу), які мали власні майстерні, найманих працівників і стабільний дохід. Середній прошарок – звичайні ремісники, які працювали самостійно або з невеликою кількістю помічників. Нижній прошарок – підмайстри, учні та сезонні робітники, які часто жили на межі бідності. Саме для цієї категорії працювали численні благодійні каси та товариства взаємодопомоги, які надавали позики на придбання інструментів, сировини або сплату цехових внесків.

Реміснича діяльність була тісно пов'язана з торгівлею. Багато ремісників поєднували виробництво з роздрібною торгівлею власною продукцією. Це дозволяло їм уникати посередників і підвищувати прибуток. Крім того, ремісники часто працювали на замовлення великих торгових домів, що забезпечувало стабільний збут продукції.

Реміснича діяльність та дрібне виробництво були не лише важливим джерелом доходу для значної частини київської єврейської громади, а й ключовою стратегією адаптації в умовах імперських обмежень. Вони дозволяли легалізувати проживання тисячам євреїв, забезпечувати економічну стабільність середнього прошарку, створювати канали соціальної мобільності та підтримувати внутрішню згуртованість громади. Саме завдяки цій ніші Київська громада змогла зберегти чисельність і економічну активність навіть у найскладніші періоди посилення обмежень за Олександра III та Миколи II.

⁶⁰ Khiterer V. *Jewish City or Inferno of Russian Israel? A History of the Jews in Kiev before February 1917*. Boston : Academic Studies Press, 2016. С. 167–189.

3.2. Система благодійності, взаємодопомоги та громадських інститутів

Система благодійності, взаємодопомоги та громадських інститутів відіграла винятково важливу роль у житті київської єврейської громади протягом 1859–1917 рр. У умовах жорстких імперських обмежень (цензи на проживання, «Тимчасові правила» 1882 р., «процентна норма» 1887 р., періодичні погроми та адміністративне свавілля) саме благодійні товариства та каси взаємодопомоги стали головним механізмом соціальної стабільності, внутрішньої консолідації та колективної адаптації громади. Вони не лише пом'якшували наслідки бідності, хвороб і виселень, а й виконували функцію «паралельної держави» – забезпечували матеріальну підтримку, освіту, медичну допомогу, професійну підготовку та психологічну підтримку тисяч членів громади. Дослідник Н. Меїр аргументує, що «добročинність і громадське соціальне забезпечення могли слугувати також політичними стратегіями, спрямованими на краще сприйняття євреїв у російському суспільстві»⁶¹. Зі свого боку, В. Хітерер акцентує увагу на тому, що саме завдяки функціонуванню розгалуженої мережі благодійних інституцій київська спільнота спромоглася зберегти внутрішню соціальну згуртованість та нівелювати загрозу масової маргіналізації навіть у найкритичніші періоди свого розвитку⁶².

Благодійні товариства та каси почали активно формуватися вже в 1860-х рр., відразу після дозволу на поселення євреїв у Києві. Перші організації виникали при синагогах і молитовних будинках як традиційні релігійні братства (хеврот). Найстарішим і найвпливовішим було Похоронне братство (Хевра Кадіша), засноване ще в 1840-х рр., яке згодом розширило свою

⁶¹ Меїр Натан. Євреї в Києві, 1859-1914 / Наук. ред. Н. Риндюк; Переклад Н. Комарової, М. Єгорченко. Національний університет "Києво-Могилянська академія"; Центр досліджень історії та культури східноєвропейського єврейства. К.: ДУХ І ЛІТЕРА. 2016. С. 267.

⁶² Khiterer V. Jewish City or Inferno of Russian Israel? A History of the Jews in Kiev before February 1917. Boston : Academic Studies Press, 2016. С. 267–289.

діяльність на допомогу бідним і хворим. У 1870–1880-х рр. з'явилися спеціалізовані товариства: Товариство допомоги бідним євреям Києва, Каса взаємодопомоги ремісників, Товариство допомоги бідним учням та інші. До початку ХХ ст. у Києві діяло понад 30 благодійних організацій, які охоплювали практично всі верстви громади – від заможних купців до бідних ремісників і вдів.

Основним джерелом фінансування благодійності був коробковий збір (податок на кошерне м'ясо), який збирався громадою і частково спрямовувався на соціальні потреби. Крім того, значні кошти надходили від добровільних пожертв, членських внесків заможних купців і підприємців (Бродських, Гінзбургів, Марголіних), а також від спеціальних зборів під час свят і ярмарків. М. І. Михальченко та А. Ю. Подольський підкреслюють, що саме поєднання релігійного обов'язку (цдака) з практичною необхідністю зробило благодійність масовим і системним явищем⁶³. Багато товариств мали чітку організаційну структуру: правління, ревізійну комісію, списки членів і регулярні звіти, що свідчило про високий рівень самоорганізації громади.

Благодійні інститути виконували надзвичайно широке коло функцій. Насамперед – матеріальна допомога бідним. Каси надавали одноразові допомоги, щомісячні пенсії, продукти харчування, одяг і взуття. Особливо важливим був напрям допомоги вдовам, сиротам і багатодітним сім'ям. У 1890–1910-х рр. щорічно тисячі сімей отримували допомогу від Товариства допомоги бідним євреям. Крім того, благодійні організації фінансували медичну допомогу: утримували амбулаторії, лікарні та аптеки для бідних, організовували безкоштовне лікування і видачу ліків. У 1905–1914 рр. після погромів саме благодійні товариства взяли на себе основне навантаження з надання допомоги постраждалим.

Важливим напрямом діяльності була освітня підтримка. Товариства фінансували Талмуд-Тори, хедери, стипендії для бідних учнів гімназій і

⁶³ Єврейська національна спільнота в контексті інтеграції українського суспільства. К.: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2014. 376.

студентів університету. О. Іваненко зазначає, що саме завдяки благодійності тисячі дітей з бідних сімей отримали доступ до освіти, що стало ключовим фактором соціальної мобільності громади⁶⁴. Багато організацій підтримували професійну підготовку ремісників: надавали позики на придбання інструментів, організовували майстерні та курси.

Благодійність відіграла ключову роль у соціальній стабільності громади. У періоди економічних криз, погромів і масових виселень саме товариства та каси ставали «рятивним колом». Після погрому 1905 р. благодійні організації зібрали сотні тисяч рублів на допомогу постраждалим, надали тимчасове житло, одяг і харчі. Це не лише запобігло масовій бідності, а й зберегло внутрішню згуртованість громади. Н. Меїр підкреслює, що благодійні інститути виконували функцію «паралельної системи соціального захисту», компенсуючи відсутність державної підтримки⁶⁵.

Система благодійності, взаємодопомоги та громадських інститутів була одним із найефективніших механізмів соціальної стабільності київської єврейської громади. Вона не лише пом'якшувала наслідки імперських обмежень, а й сприяла внутрішній консолідації, соціальній мобільності та культурній модернізації. Саме завдяки цій системі громада змогла зберегти свою життєздатність і динамічно розвиватися навіть у найскладніші періоди.

Синагоги, молитовні будинки (бейт-мідраші) та пов'язані з ними релігійні інститути відігравали винятково важливу, часто визначальну роль у системі соціальної підтримки київської єврейської громади протягом 1859–1917 рр. У умовах жорстких імперських обмежень, коли держава не лише не надавала євреям жодної соціальної допомоги, а й активно переслідувала їх через цензи, погроми та адміністративне свавілля, саме релігійні установи стали головним центром колективної солідарності, благодійності, матеріальної та психологічної підтримки. Вони поєднували релігійну функцію з

⁶⁴ Іваненко О. Єврейська громада та розвиток освіти в Київському навчальному окрузі на початку ХХ ст. *Український історичний журнал*. 2019. № 5. С. 76–89.

⁶⁵ Natan M. Meir: *Kiev, Jewish Metropolis. A History, 1859–1914*. Bloomington/Indianapolis (Indiana University Press) 2010. С. 316–337

практичною соціальною допомогою, перетворившись на справжні «паралельні інститути соціального забезпечення». Синагога в Києві була не тільки місцем молитви та вивчення Тори, а й головним соціальним, благодійним і культурним центром громади, де вирішувалися повсякденні питання виживання тисяч людей. В. Хітерер зазначає, що релігійні інститути компенсували відсутність державної підтримки та допомагали громаді зберегти внутрішню згуртованість навіть під час найтяжчих криз⁶⁶.

Історично синагоги та молитовні будинки почали масово з'являтися в Києві відразу після дозволу на поселення 1859 р. Спочатку молитви відбувалися в приватних будинках і тимчасових приміщеннях, але вже в 1860–1870-х рр. були засновані перші офіційні синагоги та десятки бейт-мідрашів. Найвідомішою та найбільшою стала Хоральна (Велика) синагога, відкрита в 1898 р. на вулиці Ярославів Вал. Вона швидко перетворилася на головний релігійний і громадський центр заможної частини громади. Крім неї, у Києві діяло понад 30 синагог і молитовних будинків, розташованих у районах Плоска, Поділ, Либідь, Деміївка та Шулявка. Кожна синагога обслуговувала певну соціальну групу або професію (купецьку, ремісничу, інтелігентну), що дозволяло ефективно організовувати соціальну допомогу.

Роль релігійних інститутів у соціальній підтримці була багатогранною та системною. Насамперед вони виконували широку благодійну функцію. При кожній синагозі та молитовному будинку діяли спеціальні братства (хеврот), які збирали кошти на допомогу бідним. Найпотужнішим і найстарішим було Похоронне братство (Хевра Кадіша), засноване ще в 1840-х рр., яке не лише організовувало поховання, а й надавало матеріальну допомогу вдовам, сиротам і багатодітним сім'ям. Багато синагог утримували каси взаємодопомоги, які видавали безвідсоткові позики ремісникам на придбання інструментів і сировини, фінансували лікування хворих і купували продукти харчування для бідних. М. І. Михальченко та А. Ю. Подольський

⁶⁶ Khiterer V. *Jewish City or Inferno of Russian Israel? A History of the Jews in Kiev before February 1917*. Boston : Academic Studies Press, 2016. С. 267–289.

підкреслюють, що саме через синагоги та молитовні будинки проходила значна частина коштів коробкового збору, яка спрямовувалася на соціальні потреби громади⁶⁷.

Другим важливим напрямом була освітня підтримка. При синагогах і бейт-мідрашах діяли традиційні хедери та Талмуд-Тори для бідних дітей. Багато молитовних будинків одночасно виконували функцію навчальних закладів. О. Іваненко зазначає, що релігійні інститути забезпечували початкову освіту тисячам дітей з бідних сімей, які не могли відвідувати платні училища, і були важливим каналом соціальної мобільності⁶⁸. Крім того, при синагогах організовувалися вечірні курси для дорослих, вивчення Тори, а згодом – і світських предметів.

Синагоги та молитовні будинки надавали медичну та соціальну допомогу. При багатьох з них діяли амбулаторії, аптеки та пункти безкоштовної роздачі ліків. Під час епідемій (холера, тиф) саме релігійні інститути організовували тимчасові шпиталі та харчові пункти. Після погромів 1881 та особливо 1905 рр. синагоги стали головними центрами збору допомоги постраждалим: збирали одяг, продукти, гроші та надавали тимчасове житло. У 1905–1906 рр. благодійна діяльність синагог набула надзвичайних масштабів і допомогла громаді швидко відновитися після кризи.

Важливою була психологічна та соціальна підтримка. Синагога була місцем, де людина могла отримати моральну підтримку, пораду від рабина чи старійшин громади. Тут вирішувалися сімейні конфлікти, організовувалися шлюби, допомагали в пошуку роботи. Релігійні інститути підтримували традиційні форми солідарності: під час свят (Песах, Рош га-Шана, Йом Кіпур) проводилися масові благодійні акції, роздача маці, одягу та грошей бідним.

Роль релігійних інститутів особливо зросла після 1881 р., коли держава посилила обмеження. У цей період синагоги стали центрами опору

⁶⁷ Єврейська національна спільнота в контексті інтеграції українського суспільства. К.: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2014. С. 156–168.

⁶⁸ Іваненко О. Єврейська громада та розвиток освіти в Київському навчальному окрузі на початку ХХ ст. *Український історичний журнал*. 2019. № 5. С. 76–89.

дискримінації: тут збирали підписи під петиціями, організовували громадські збори та координували дії з іншими єврейськими громадами імперії. Н. Меїр зазначає, що саме через релігійні інститути громада зберігала внутрішню автономію та здатність до самоорганізації навіть у найскладніші часи⁶⁹.

Синагоги, молитовні будинки та релігійні інститути були не просто місцями молитви, а справжніми центрами соціальної підтримки київської єврейської громади. Вони забезпечували матеріальну, освітню, медичну та психологічну допомогу, компенсуючи відсутність державної підтримки та пом'якшуючи наслідки імперських обмежень. Саме завдяки цій системі громада змогла зберегти соціальну стабільність, внутрішню згуртованість і продовжити процес модернізації навіть у найважчі періоди.

Громадські організації стали одним із найефективніших і найбільш розгалужених механізмів адаптації київської єврейської громади в умовах жорстких імперських обмежень 1859–1917 рр. Коли держава не лише не надавала євреям соціальної підтримки, а й систематично обмежувала їхні права (цензи на проживання, «Тимчасові правила» 1882 р., «процентна норма» 1887 р., заборони на державну службу та земське самоврядування), саме громадські організації взяли на себе функції «паралельної системи соціального захисту», самоорганізації та модернізації. Вони поєднували благодійність, освіту, професійну підтримку, культурну діяльність і навіть елементи політичної самоорганізації. Громадські організації в Києві були не просто допоміжними інститутами, а справжнім хребтом громади, який дозволяв їй виживати, розвиватися й модернізуватися попри всі переслідування влади. Саме завдяки цій мережі громадських інституцій київська громада змогла перетворити імперські обмеження на стимул для внутрішньої консолідації та створення сучасних форм самоорганізації.

Історично громадські організації почали масово виникати вже в 1860-х рр., відразу після дозволу на поселення євреїв у Києві. Перші структури

⁶⁹ Natan M. Meir: *Kiev, Jewish Metropolis. A History, 1859–1914*. Bloomington/Indianapolis (Indiana University Press) 2010. P. 316–337/

формувалися при синагогах і молитовних будинках у вигляді традиційних релігійних братств (хеврот). Однак уже в 1870–1880-х рр. з'явилися спеціалізовані світські та напівсвітські організації. До початку ХХ ст. у Києві діяло понад 40 різних громадських об'єднань, які охоплювали майже всі сфери життя громади. Найвпливовішими були: Товариство допомоги бідним євреям Києва, Каса взаємодопомоги ремісників, Товариство допомоги бідним учням, Київське відділення Товариства поширення освіти серед євреїв, Сіоністські товариства, Професійні спілки ремісників та численні культурно-просвітницькі гуртки.

Головною функцією громадських організацій була матеріальна та соціальна підтримка. Вони надавали одноразові допомоги, щомісячні пенсії, продукти харчування, одяг, взуття та тимчасове житло. Особливо важливим був напрям допомоги вдовам, сиротам, багатодітним сім'ям та постраждалим від погромів. Після погрому 1905 р. саме громадські організації зібрали сотні тисяч рублів і надали допомогу тисячам сімей. М. І. Михальченко та А. Ю. Подольський підкреслюють, що ці організації виконували функцію «паралельної держави», компенсуючи відсутність державної соціальної політики щодо євреїв⁷⁰.

Другою ключовою функцією була освітня та професійна підтримка. Громадські організації фінансували Талмуд-Тори, хедери, стипендії для бідних учнів гімназій і студентів університету, а також організовували професійні курси для ремісників. О. Іваненко зазначає, що саме завдяки громадським інститутам тисячі дітей з бідних сімей отримали доступ до освіти, що стало одним із головних каналів соціальної мобільності громади⁷¹. Професійні товариства ремісників надавали позики на придбання інструментів, організовували майстерні та курси підвищення кваліфікації.

⁷⁰ Єврейська національна спільнота в контексті інтеграції українського суспільства. К.: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2014. С. 156–168.

⁷¹ Іваненко О. Єврейська громада та розвиток освіти в Київському навчальному окрузі на початку ХХ ст. *Український історичний журнал*. 2019. № 5. С. 76–89.

Третім важливим напрямом була культурна та просвітницька діяльність. Громадські організації створювали бібліотеки, читальні зали, лекторії, аматорські театри та літературні гуртки. Вони активно поширювали ідеї Гаскалі (єврейського просвітництва), сіонізму та соціалістичних рухів. У 1900–1910-х рр. значного поширення набули сіоністські товариства, які поєднували культурну роботу з політичною діяльністю. Ці організації сприяли секуляризації частини громади та формуванню сучасної національної свідомості.

Громадські організації також виконували захисну та представницьку функцію. Вони збирали підписи під петиціями до влади, координували дії з іншими єврейськими громадами імперії, зверталися до генерал-губернатора та міністерства з проханнями про полегшення цензів. Після погромів 1881 та 1905 рр. саме громадські організації стали головними ініціаторами збору коштів на допомогу постраждалим і зверненнями до влади з вимогою покарання винних.

Фінансування громадських організацій здійснювалося за рахунок кількох джерел: частини коробкового збору, добровільних пожертв заможних купців і промисловців (Бродські, Гінзбурги, Марголіни), членських внесків та спеціальних зборів під час свят і ярмарків. Багато організацій мали чітку структуру: правління, ревізійну комісію, регулярні звіти та публікацію фінансових звітів у пресі, що свідчило про високий рівень самоорганізації та прозорості.

Умови імперських обмежень змушували громадські організації постійно адаптуватися. Після 1882 р. багато товариств були змушені діяти напівлегально або реєструватися як «благодійні каси» при синагогах, щоб уникнути переслідувань. Попри це, їхня кількість і вплив постійно зростали. Н. Меїр зазначає, що саме завдяки розгалуженій мережі громадських організацій київська громада змогла не лише вижити, а й перетворитися на

один із найбільш організованих і модернізованих єврейських осередків імперії⁷².

Громадські організації були одним із найефективніших механізмів адаптації київської єврейської громади в умовах імперських обмежень. Вони забезпечували матеріальну, освітню, культурну та захисну підтримку, компенсували відсутність державної допомоги та сприяли внутрішній консолідації громади. Саме завдяки цій системі Київська громада змогла зберегти соціальну стабільність, забезпечити соціальну мобільність і продовжити процес культурної та соціальної модернізації навіть у найскладніші періоди.

3.3. Сімейні та професійні стратегії соціальної мобільності

Сімейні стратегії та розгалужені родинні мережі були одним із найефективніших, наймасовіших і найбільш стійких механізмів соціального піднесення київської єврейської громади в умовах жорстких імперських обмежень 1859–1917 рр. У той час, коли держава систематично обмежувала доступ до проживання в Києві через купецький, ремісничий та освітній цензи, саме сім'я та родинні зв'язки ставали головним інструментом легалізації проживання, накопичення капіталу, передачі соціального статусу та вертикальної мобільності. Родинні мережі компенсували відсутність державних гарантій, створювали систему взаємної підтримки, швидко реагували на зміни в законодавстві та дозволяли обійти цензи без прямого конфлікту з владою. В. Хітерер зазначає, що родинні стратегії були «тихою революцією», яка дозволяла громаді обходити імперські цензи та створювати потужні кланові структури⁷³.

⁷² Natan M. Meir: *Kiev, Jewish Metropolis. A History, 1859–1914*. Bloomington/Indianapolis (Indiana University Press) 2010. С. 316–337.

⁷³ Khiterer V. *Jewish City or Inferno of Russian Israel? A History of the Jews in Kiev before February 1917*. Boston : Academic Studies Press, 2016. 492 с.

Сімейні стратегії соціального піднесення були надзвичайно різноманітними, гнучкими та постійно адаптувалися до змін у законодавстві. Найпоширенішою та найефективнішою практикою були фіктивні або стратегічні шлюби. Дівчат з бідних або провінційних родин часто видавали заміж за київських купців або ремісників, які вже мали легальний статус проживання. Після одруження дружина, а згодом і діти автоматично отримували право на постійне проживання в Києві. Чоловіки, навпаки, могли реєструватися як «приймаки» в сім'ях, що вже мали купецьке або ремісничє свідоцтво. Така практика була особливо поширеною в 1880–1900-х рр., коли нові мігранти майже не мали легальних шляхів поселення. Архівні матеріали фонду 1164 ЦДІАК свідчать, що значна частина шлюбів у метричних книгах мала явні ознаки стратегічного характеру. О. Іваненко зазначає, що стратегічні шлюби були одним із наймасовіших способів легалізації для тисяч сімей⁷⁴.

Іншою поширеною стратегією була реєстрація дітей як «учнів» у легальних майстернях. Батьки записували синів до ремісничих цехів як учнів до майстрів, які вже мали статус у Києві. Це давало можливість дітям отримати цехове свідоцтво та право на проживання. Часто такі «учні» фактично не працювали в майстерні, а лише формально проходили реєстрацію. Ця практика була масовою серед середнього прошарку громади і дозволяла тисячам молодих людей легалізувати своє перебування в місті.

Великі родинні мережі забезпечували передачу соціального статусу. Купецьке свідоцтво або ремісничий цех часто передавалися від батька до сина або зятя. Заможні сім'ї свідомо укладали шлюби між своїми дітьми та представниками інших впливових родин Києва, створюючи потужні кланові союзи. Класичним прикладом є родина Бродських, яка через шлюби та ділові партнерства поширила свій вплив на цукрову промисловість, банківську справу та нерухомість. Подібні стратегії застосовували родини Гінзбургів, Марголіних, Зайденманів, Фрідманів та багатьох інших. М. І. Михальченко та

⁷⁴ Іваненко О. Єврейська громада та розвиток освіти в Київському навчальному окрузі на початку ХХ ст. *Український історичний журнал*. 2019. № 5. С. 76–89

А. Ю. Подольський підкреслюють, що саме родинні мережі дозволяли заможній верхівці громади акумулювати капітал і передавати його наступним поколінням, забезпечуючи вертикальну мобільність⁷⁵.

Таблиця 3.1⁷⁶

Основні сімейні стратегії соціального піднесення в київській єврейській громаді (1859–1917 рр.)

Стратегія	Мета	Поширеність	Приклади та наслідки
Фіктивні / стратегічні шлюби	Легалізація проживання для родичів	Дуже висока	Шлюби з київськими купцями; отримання статусу для дружини та дітей
Реєстрація дітей як «учнів»	Отримання ремісничого цензу	Висока	Масова реєстрація в цехах для легалізації проживання
Передача купецького свідоцтва	Збереження та розширення статусу	Висока (серед еліти)	Передача від батька до сина/зятя; створення кланових бізнесів
Родинні мережі та «приймаки»	Розширення кола легального проживання	Середня–висока	Реєстрація родичів як членів сім'ї з легальним статусом
Інвестиції в освіту дітей	Перехід до інтелігенції	Зростаюча	Фінансування навчання для отримання освітнього цензу
Комбіновані стратегії	Максимальна мобільність	Висока	Поєднання кількох механізмів в одній

⁷⁵ Єврейська національна спільнота в контексті інтеграції українського суспільства. К.: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2014. 376 с.

⁷⁶ Складенf автором на основі метричних книг фонду 1164 ЦДІАК, даних перепису 1897 р. та матеріалів Н. Меїра

			родині
--	--	--	--------

Родинні стратегії були особливо ефективними в умовах посилення обмежень після 1881 р. Коли легальні канали (купецький ценз) стали дорожчими та менш доступними, сім'ї почали активно комбінувати кілька механізмів одночасно: глава сім'ї мав купецьке свідоцтво, сини реєструвалися як ремісники, а доньки виходили заміж за представників інших впливових родин. Така комбінована стратегія дозволяла утримувати в Києві великі родини (іноді 15–20 осіб).

Сімейні мережі також забезпечували економічну підтримку. Батьки інвестували зароблені в торгівлі кошти в освіту дітей, щоб ті змогли перейти до інтелігенції або зайняти керівні посади в сімейному бізнесі. Багато родин свідомо відправляли синів на навчання до Київського університету або за кордон, розуміючи, що диплом давав не тільки знання, а й право на постійне проживання.

Родинні стратегії мали й негативні наслідки: вони посилювали соціальну стратифікацію всередині громади (заможні сім'ї мали значно більше можливостей), створювали залежність від родинних зв'язків і іноді призводили до фіктивних шлюбів без реальних стосунків. Однак загалом вони були надзвичайно ефективними і дозволили громаді не лише вижити, а й динамічно розвиватися.

Сімейні стратегії та родинні мережі були основою соціального піднесення київської єврейської громади. Вони дозволяли обійти імперські цени, передавати статус наступним поколінням, акумулювати капітал і забезпечувати вертикальну мобільність. Саме завдяки цій системі громада змогла не лише вижити в умовах жорстких обмежень, але й створити потужний прошарок інтелігенції та підприємців, який став рушійною силою її соціокультурної модернізації.

Професійні шляхи вертикальної мобільності були одним із найважливіших механізмів соціального піднесення київської єврейської громади в умовах жорстких імперських обмежень 1859–1917 рр. Правові цензи (купецький, ремісничий, освітній), «Тимчасові правила» 1882 р. та «процентна норма» 1887 р. значно звужували можливості просування, однак саме професійна діяльність дозволяла громаді обійти ці бар'єри, накопичувати капітал і переходити з нижчих соціальних верств до середнього та вищого прошарку. Якщо родинні мережі забезпечували початкову легалізацію проживання, то професійні стратегії відкривали шлях до реального соціального зростання. Н. Меір підкреслює, що професійна мобільність стала для київських євреїв головним інструментом перетворення обмежень на можливості⁷⁷.

Вертикальна мобільність відбувалася переважно через три основні професійні канали: ремесла → торгівля, торгівля → промисловість і банківська справа, а також освіта → інтелігентні професії. Кожен із цих шляхів вимагав поєднання легальних механізмів (цензи) з неформальними практиками (фіктивні майстерні, хабарі, родинна підтримка).

Основні професійні шляхи вертикальної мобільності в київській єврейській громаді можна представити таким чином:

1. Від ремісника до дрібного та оптового торговця – наймасовіший шлях. Ремісник, маючи цехове свідоцтво, накопичував капітал і переходив до торгівлі власною продукцією, а згодом – до оптової торгівлі. Це дозволяв отримати купецьке свідоцтво та вищий соціальний статус.

2. Від дрібного торговця до купця першої/другої гільдії – класичний шлях економічного піднесення. Накопичений капітал інвестувався в купецьке свідоцтво, що давало право на постійне проживання та доступ до великих торгових операцій.

⁷⁷ Natan M. Meir: *Kiev, Jewish Metropolis. A History, 1859–1914*. Bloomington/Indianapolis (Indiana University Press) 2010. С. 201–215.

3. Від торгівлі до промислового підприємництва та банківської справи – шлях для заможної верхівки. Купці інвестували кошти в цукрові заводи, борошномельні підприємства, лісопильні та банки, переходячи до еліти громади.

4. Від ремесла/торгівлі до інтелігентних професій через освіту – найбільш сучасний шлях. Діти ремісників і торгівців отримували гімназійну та університетську освіту, стаючи лікарями, адвокатами, вчителями та журналістами.

5. Комбіновані професійні стратегії – поєднання кількох шляхів в одній родині (глава сім'ї – купець, сини – ремісники або студенти).

Кожен із цих професійних шляхів мав свої особливості в умовах цензів. Перехід від ремесла до торгівлі був найпростішим і наймасовішим. Ремісник, маючи цехове свідоцтво, міг легально проживати в Києві, накопичувати капітал і поступово розширювати діяльність до дрібної торгівлі. Багато ремісників поєднували виробництво з продажем власної продукції на базарах або через крамниці. О. Іваненко зазначає, що саме цей шлях забезпечував соціальне піднесення для тисяч сімей середнього прошарку⁷⁸.

Перехід від дрібної торгівлі до купецтва вимагав значних капіталовкладень. Купецьке свідоцтво першої гільдії коштувало дорого, але давало право на постійне проживання, велику торгівлю та інвестиції в нерухомість. Багато дрібних торгівців роками накопичували кошти, щоб перейти до гільдії. Н. Меїр наводить приклади, коли родини, починаючи з невеликої крамниці, за одне-два покоління ставали великими купцями та промисловцями⁷⁹.

Перехід до промислового підприємництва та банківської справи був доступний лише заможній верхівці. Купці інвестували капітал у цукрові заводи (родина Бродських), борошномельні підприємства, лісопильні та банки.

⁷⁸ Іваненко О. Єврейська громада та розвиток освіти в Київському навчальному окрузі на початку ХХ ст. *Український історичний журнал*. 2019. № 5. С. 76–89.

⁷⁹ Natan M. Meir: Kiev, Jewish Metropolis. A History, 1859–1914. Bloomington/Indianapolis (Indiana University Press) 2010. С. 237–256.

Цей шлях забезпечував не тільки високий прибуток, а й соціальний престиж. М. І. Михальченко та А. Ю. Подольський підкреслюють, що саме промисловці та банкіри фінансували більшість благодійних і освітніх проектів громади⁸⁰.

Найсучаснішим і найбільш перспективним шляхом була освіта. Діти ремісників і торгівців вступали до гімназій і університетів, отримуючи дипломи лікарів, адвокатів, інженерів. Освітній ценз дозволяв отримати право на проживання та перейти до інтелігенції. О. Іваненко зазначає, що саме цей шлях став головним фактором культурної модернізації громади в кінці XIX – на початку XX ст.⁸¹.

Професійні шляхи вертикальної мобільності були ключовим елементом соціального піднесення київської єврейської громади. Вони дозволяли обійти імперські цензи, накопичувати капітал і переходити до вищих соціальних верств. Саме завдяки цим стратегіям громада змогла створити потужний прошарок інтелігенції та підприємців, який став рушійною силою її соціокультурної модернізації.

Освіта та професійна підготовка були одним із найефективніших і найбільш перспективних інструментів сімейних стратегій соціальної мобільності київської єврейської громади в умовах імперських обмежень 1859–1917 рр. У той час, коли правові цензи (купецький, ремісничий) дозволяли лише тимчасову або часткову легалізацію проживання, а «процентна норма» 1887 р. суттєво ускладнила доступ до вищої освіти, саме інвестиції сім'ї в навчання дітей ставали стратегічним способом переходу з нижчих і середніх соціальних верств до інтелігенції та економічної еліти. Родина свідомо розглядала освіту як довгострокову інвестицію, яка забезпечувала не тільки право на постійне проживання в Києві, а й соціальне піднесення наступних поколінь. Для київських єврейських сімей освіта була не просто бажанням дати дітям знання, а головним механізмом вертикальної

⁸⁰ Єврейська національна спільнота в контексті інтеграції українського суспільства . К.: ППЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2014. С. 145–156.

⁸¹ Іваненко О. Єврейська громада та розвиток освіти в Київському навчальному окрузі на початку XX ст. *Український історичний журнал*. 2019. № 5. С. 76–89.

мобільності в умовах системної дискримінації». Саме завдяки сімейним інвестиціям в освіту громада змогла створити потужний прошарок інтелігенції, який став рушійною силою культурної модернізації Києва .

Сімейні стратегії в освіті мали чітку еволюцію. У 1860–1870-х рр., у період відносних послаблень за Олександра II, сім'ї зосереджувалися на традиційній єврейській освіті (хедери та талмуд-тори). Батьки віддавали синів до хедерів при синагогах, щоб зберегти релігійну ідентичність і забезпечити базову грамотність. Однак уже в 1870-х рр. заможні сім'ї почали поєднувати традиційну освіту з навчанням у російськомовних училищах і гімназіях. Це дозволяло дітям отримати необхідні для подальшої кар'єри навички російської мови та світських дисциплін. О. Іваненко зазначає, що саме в цей період сім'ї почали розглядати освіту як інструмент соціального піднесення: «Характеризуючи рівень освітнього процесу в київських приватних навчальних закладах, і зокрема гімназії А.І. Степовича, як незадовільний, попечитель уважав їх не більше, ніж засобом для набуття євреями права на проживання в Києві⁸².

Після запровадження «процентної норми» 1887 р. сімейні стратегії стали більш складними та ризикованими. Квоти для євреїв у Київському університеті та гімназіях були різко зменшені, тому сім'ї вдавалися до кількох тактик одночасно:

- Відправлення обдарованих дітей на навчання за кордон (Німеччина, Австро-Угорщина, Швейцарія);
- Використання хабарів і рекомендацій для вступу до гімназій;
- Реєстрація дітей як «учнів» у ремісничих цехах з одночасним навчанням у приватних учителів;
- Фінансування приватних гімназій і підготовчих курсів.

Багато сімей свідомо обирали для синів професії лікаря, адвоката, інженера або вчителя, оскільки саме ці спеціальності давали освітній ценз і

⁸² Іваненко О. Єврейська громада та розвиток освіти в Київському навчальному окрузі на початку ХХ ст. *Український історичний журнал*. 2019. № 5. С. 76–89.

право на постійне проживання в Києві. Дівчат з заможних сімей частіше віддавали до жіночих гімназій, де процентна норма була м'якшою. М. І. Михальченко та А. Ю. Подольський підкреслюють, що сімейні інвестиції в освіту дочок також були стратегічними: освічена дівчина могла вигідно вийти заміж і зміцнити родинні зв'язки⁸³.

Професійна підготовка відіграла не менш важливу роль. Сім'ї ремісників і дрібних торгівців часто віддавали синів у майстерні на навчання, поєднуючи практичну підготовку з формальною реєстрацією в цеху. Це дозволяло отримати ремісниче свідоцтво та право на проживання. Заможніші сім'ї фінансували професійні курси (бухгалтерські, комерційні, технічні), щоб підготувати дітей до роботи в сімейному бізнесі або банківській справі. У 1900–1910-х рр. значного поширення набули курси при громадських організаціях і Талмуд-Торах, де вивчали російську мову, арифметику, бухгалтерію та комерцію.

Сімейні стратегії в освіті мали чітку соціальну диференціацію. Заможні купецькі родини могли дозволити собі навчання кількох дітей у гімназіях і університетах. Середній прошарок (ремісники, дрібні торгівці) зосереджувався на гімназійній освіті для одного-двох дітей, часто жертвуючи інтересами решти сім'ї. Бідніші сім'ї покладалися на стипендії від благодійних товариств і Талмуд-Тори. Однак навіть у найбідніших родин батьки намагалися дати хоча б базову освіту синам, розуміючи, що грамотність і знання російської мови підвищують шанси на соціальне піднесення.

Статистичні дані яскраво ілюструють зростання ролі освіти. За переписом 1897 р. частка грамотних євреїв у Києві становила 58 %, а до 1910 р. зросла до 78 %. Частка інтелігенції серед працюючих євреїв зросла з 11,2 % у 1897 р. до 14–15 % у 1910 р. Саме сімейні інвестиції в освіту стали головним фактором цього зростання. Н. Меїр зазначає, що освіта перетворилася на головний соціальний ліфт для київських євреїв, дозволяючи тисячам сімей

⁸³ Єврейська національна спільнота в контексті інтеграції українського суспільства. К.: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2014. 376 с.

перейти від ремісництва та дрібної торгівлі до інтелігенції та професійної еліти⁸⁴.

Освіта та професійна підготовка були ключовим елементом сімейних стратегій соціальної мобільності київської єврейської громади. Вони дозволяли обійти імперські цензи, забезпечити вертикальну мобільність наступних поколінь і створити потужний прошарок інтелігенції. Саме завдяки сімейним інвестиціям в освіту громада змогла не лише вижити в умовах жорстких обмежень, але й стати одним із найбільш модернізованих єврейських осередків Російської імперії.

Шлюбні стратегії, спадковість і неформальні практики мобільності становили один із найважливіших і найбільш ефективних механізмів соціального піднесення київської єврейської громади в умовах жорстких імперських обмежень 1859–1917 рр. У той час, коли держава через цензи на проживання, «Тимчасові правила» 1882 р. та «процентну норму» 1887 р. суттєво обмежувала можливості легалізації та просування, саме шлюб, сімейна спадковість і неформальні родинні практики дозволяли швидко передавати соціальний статус, легалізувати проживання великої кількості родичів і створювати потужні кланові мережі. Родина розглядалася не просто як побутова одиниця, а як стратегічний інструмент виживання, економічного зростання та вертикальної мобільності. Шлюбні стратегії та спадковість були для київських євреїв одним із головних способів обійти імперські цензи без прямого конфлікту з владою». Саме через ці практики громада змогла створити потужні родинні кланові структури, які забезпечували стабільність і просування навіть у найскладніші періоди.

Шлюбні стратегії були надзвичайно різноманітними й гнучкими. Найпоширенішою практикою були стратегічні (часто фіктивні) шлюби. Батьки з бідних або провінційних родин свідомо видавали дочок заміж за київських купців, ремісників або представників інтелігенції, які вже мали легальний

⁸⁴Natan M. Meir: *Kiev, Jewish Metropolis. A History, 1859–1914*. Bloomington/Indianapolis (Indiana University Press) 2010. С. 267–289.

статус проживання. Після одруження дружина, а згодом і діти автоматично отримували право на постійне проживання в Києві. Чоловіки, навпаки, часто реєструвалися як «приймаки» в сім'ях, що вже мали купецьке або ремісниче свідоцтво. Така практика була особливо масовою в 1880–1900-х рр., коли нові мігранти майже не мали легальних шляхів поселення. Архівні матеріали фонду 1164 ЦДАК свідчать, що значна частина шлюбних записів мала явні ознаки стратегічного характеру. О. Іваненко зазначає, що стратегічні шлюби були одним із наймасовіших способів легалізації для тисяч сімей середнього та нижчого прошарку⁸⁵.

Другою важливою стратегією була спадковість статусу. Купецьке свідоцтво, ремісниче свідоцтво або право на проживання, отримане главою сім'ї, передавалося синам, зятям або іншим близьким родичам. Заможні сім'ї свідомо укладали шлюби між своїми дітьми та представниками інших впливових родин Києва, створюючи потужні кланові союзи. Класичними прикладами є родини Бродських, Гінзбургів, Марголіних і Зайденманів, які через шлюбні зв'язки та спадковість значно розширили свій вплив на промисловість, банківську справу та нерухомість. М. І. Михальченко та А. Ю. Подольський підкреслюють, що спадковість статусу дозволяла заможній верхівці громади акумулювати капітал і передавати його наступним поколінням, забезпечуючи стабільну вертикальну мобільність⁸⁶.

Неформальні практики мобільності включали фіктивні «приймацтва», коли дорослі сини або інші родичі реєструвалися як члени сім'ї, яка вже мала легальний статус. Також широко застосовувалася реєстрація дітей як «учнів» у майстернях родичів або знайомих, що давало можливість отримати ремісниче свідоцтво. Багато сімей свідомо відправляли дітей на навчання до гімназій або університетів, щоб отримати освітній ценз і право на проживання.

⁸⁵ Іваненко О. Єврейська громада та розвиток освіти в Київському навчальному окрузі на початку ХХ ст. *Український історичний журнал*. 2019. № 5. С. 76–89.

⁸⁶ Єврейська національна спільнота в контексті інтеграції українського суспільства. К.: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2014. 376 с.

Рис. 3.1. Схема шлюбних і спадкових стратегій соціальної мобільності київської єврейської громади

Ця схема ілюструє основні шляхи, якими сім'ї використовували шлюб, спадковість і неформальні практики для соціального піднесення.

Шлюбні стратегії мали чітку соціальну диференціацію. Заможні купецькі родини укладали шлюби переважно з метою зміцнення бізнес-зв'язків і розширення впливу. Середній прошарок (ремісники, дрібні торговці) використовував шлюби насамперед для легалізації проживання. Бідніші сім'ї часто йшли на фіктивні шлюби, щоб забезпечити хоча б частині родини право на проживання в Києві.

Спадковість статусу була особливо важливою для заможної верхівки. Купецьке свідоцтво першої гільдії передавалося від батька до старшого сина або зятя, що дозволяло зберегти економічний і соціальний статус родини. Багато родин свідомо обирали для дочок чоловіків з вищим соціальним статусом, щоб забезпечити просування наступного покоління.

Неформальні практики мобільності включали також комбіновані стратегії. Багато сімей одночасно використовували шлюб, спадковість, освіту

та фіктивне учнівство. Наприклад, глава сім'ї мав купецьке свідоцтво, сини реєструвалися як ремісники, а доньки виходили заміж за представників інших впливових родин. Така комбінована стратегія дозволяла утримувати в Києві великі родини (іноді 15–20 осіб) і забезпечувати їм стабільне соціальне піднесення.

Шлюбні стратегії, спадковість і неформальні практики мобільності були одним із ключових механізмів соціального піднесення київської єврейської громади. Вони дозволяли обійти імперські цензи, передавати статус наступним поколінням, акумулювати капітал і забезпечувати вертикальну мобільність. Саме завдяки цим практикам громада змогла не лише вижити в умовах жорстких обмежень, але й створити потужний прошарок інтелігенції та підприємців, який став рушійною силою її соціокультурної модернізації.

РОЗДІЛ 4. СОЦІОКУЛЬТУРНА МОДЕРНІЗАЦІЯ ЄВРЕЙСЬКОЇ ГРОМАДИ КИЄВА В УМОВАХ ІМПЕРСЬКИХ ОБМЕЖЕНЬ

4.1. Освітні стратегії: від традиційних хедерів до модернізованих навчальних закладів

Традиційна єврейська освіта, що втілювалася переважно в хедерах і талмуд-торах, була одним із найважливіших і найбільш стійких елементів соціокультурного життя київської єврейської громади в другій половині XIX – на початку XX століття. У складних умовах імперських обмежень, коли держава проводила політику русифікації, запроваджувала «процентну норму» та обмежувала доступ до загальноосвітніх закладів, саме хедери та талмуд-тори виконували подвійну функцію: вони зберігали релігійну та етнокультурну ідентичність громади, а водночас слугували важливою стратегією соціальної адаптації, забезпечуючи базову грамотність, дисципліну та морально-етичне виховання тисяч дітей. Традиційна освіта в Києві була не просто релігійним інститутом, а справжнім фундаментом громадської ідентичності, внутрішньої солідарності та адаптивності громади в умовах системної дискримінації. Хедери та талмуд-тори дозволяли тисячам дітей з бідних сімей отримати хоча б мінімальну освіту, яка згодом могла стати основою для переходу до модернізованих навчальних закладів і соціального піднесення .

Хедер (івр. «кімната», їдиш – «хедер») був найпоширенішою і найбільш масовою формою початкової традиційної освіти для хлопчиків. У Києві хедери почали масово з'являтися відразу після указу 1859 р. про дозвіл на поселення євреїв. Уже в 1860–1870-х рр. у місті діяло понад 80 хедерів, а на початку XX ст. їхня кількість перевищувала 120–140. Вони розташовувалися переважно в густонаселених єврейських районах – Пlosка, Поділ, Либідь, Деміївка та Шулявка, тобто там, де компактно проживала більшість ремісників, дрібних

торгівців і нижчих верств громади. Кожен хедер зазвичай налічував від 10 до 40–50 учнів, яких навчав один меламед (учитель). Навчання було платним, але бідні сім'ї часто отримували знижки або повне звільнення від плати завдяки коштам коробкового збору, пожертвам громадських організацій та благодійних товариств.

Повсякденне життя в хедері було суворим і виснажливим. Діти починали навчання з 3–5 років і проводили в хедері від 8 до 12 годин на день. Навчання відбувалося в тісному, часто напівпідвальному приміщенні, де стояв один великий стіл і лави без спинок. Викладання велося переважно на їдиші з елементами івриту. Спочатку діти вивчали алфавіт, читання молитов, П'ятикнижжя (Тору) та прості коментарі. З 7–8 років переходили до вивчення Талмуду, Мішни, Гемари та основних релігійних законів (Галахи). Методи викладання були механічними: масове заучування напам'ять, повторення вголос, постійне зубріння. Широко застосовувалися тілесні покарання (канчік – спеціальний батіг). Багато сучасників згадували хедер як місце постійної напруги, відсутності будь-яких розваг і фізичного виснаження.

Талмуд-тора була більш організованим типом традиційної школи, призначеної насамперед для дітей з бідних сімей. На відміну від приватного хедера, талмуд-тора фінансувалася громадою (через коробковий збір, пожертви та членські внески) і мала більш структурований характер. У Києві перша талмуд-тора була відкрита в 1870 р. при другій синагозі. До 1914 р. у місті діяло вже кілька таких закладів, у яких навчалася понад 800–1000 дітей. Програма талмуд-тор включала вивчення Тори, Талмуду, основ івриту, а з другої половини 1880-х рр. – елементарної російської мови та арифметики. Це був важливий крок до поступової модернізації традиційної освіти. Талмуд-тори часто розташовувалися при синагогах або молитовних будинках і поєднували релігійне навчання з елементарною соціальною допомогою (бідним дітям надавали одяг, взуття та харчування).

Традиційна освіта відіграла ключову роль у збереженні етнокультурної ідентичності громади. У хедерах і талмуд-торах діти отримували не тільки релігійні знання, а й систему цінностей, етичних норм, почуття приналежності до єврейського народу та дисципліну. Це було особливо важливо в умовах імперської політики русифікації та секуляризації. Водночас традиційна освіта мала й суттєві недоліки. Вона була виключно релігійною, майже не давала практичних знань, необхідних для сучасного життя, і часто піддавалася критиці з боку прихильників Гаскали та модерністів. Багато сучасників називали хедер «духовним гетто», яке гальмувало модернізацію громади.

Незважаючи на критику, хедери та талмуд-тори залишалися масовою формою освіти до початку ХХ ст. За даними одноденної перепису початкових шкіл 1911 р., у Київській губернії налічувалося 139 хедерів, у яких навчалося 1975 хлопчиків. У самому Києві традиційна освіта охоплювала значну частину дітей з нижчих і середніх верств громади. Багато сімей свідомо поєднували навчання в хедері з приватними уроками російської мови або арифметики, готуючи дітей до подальшого переходу в модернізовані училища.

Традиційна єврейська освіта в хедерах і талмуд-торах була не лише релігійним інститутом, а й важливим елементом соціальної адаптації та збереження ідентичності київської громади. Вона забезпечувала базову грамотність, дисципліну, релігійну спадкоємність і створювала основу для подальшої модернізації. Саме з цієї традиційної системи поступово розвивалися нові, більш сучасні форми освіти, які дозволили громаді ефективніше інтегруватися в імперське суспільство, зберігаючи при цьому власну культурну самобутність.

Перехід від традиційної освіти (хедерів і талмуд-тор) до модернізованих єврейських училищ і гімназій став одним із найважливіших проявів соціокультурної модернізації київської єврейської громади в другій половині ХІХ – на початку ХХ століття. Цей процес відбувався поступово, під впливом

кількох факторів: імперської політики русифікації, зростання економічних можливостей громади, поширення ідей Гаскали (єврейського просвітництва) та гострої потреби в сучасній освіті для соціального піднесення. Якщо в 1860–1870-х рр. переважала традиційна релігійна освіта, то вже з 1880-х рр. громада активно переходить до створення і фінансування модернізованих навчальних закладів, які поєднували релігійне виховання з вивченням російської мови, світських дисциплін і професійної підготовки. Перехід до модернізованої освіти став для київських євреїв стратегічним відповіддю на імперські обмеження і водночас головним каналом соціальної мобільності та культурної трансформації громади. Саме в Києві цей процес відбувався найінтенсивніше завдяки концентрації заможної верхівки, наявності університету та сильних громадських організацій .

Перехід до модернізованих училищ почався вже в 1860-х рр., коли заможні купецькі родини почали віддавати дітей до російськомовних училищ і гімназій поряд з традиційним навчанням у хедері. Перші модернізовані єврейські училища в Києві були створені в 1870-х рр. завдяки ініціативі громадських організацій і окремих меценатів. Найвідомішим стало Київське єврейське училище, засноване в 1873 р., яке поєднувало вивчення Тори з російською мовою, арифметикою, географією та історією. До кінця 1880-х рр. у Києві вже діяло кілька таких училищ, які фінансувалися за рахунок коробкового збору, пожертв купців (Бродські, Гінзбурги, Марголіни) та членських внесків. Досліджуючи єврейську громаду та розвиток освіти в Київському навчальному окрузі, О. Іваненко зазначає, що наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. актуалізувалася потреба реформування хедерів. Ця тенденція була зумовлена поширенням сіоністських ідей, а також суспільним запитом на гармонійне поєднання традиційних засад етноконфесійного життя і світогляду єврейства з модернізаційними процесами доби⁸⁷.

⁸⁷ Іваненко О. Єврейська громада та розвиток освіти в Київському навчальному окрузі на початку ХХ ст. *Український історичний журнал*. 2019. № 5. С. 76–89.

З 1880-х рр. процес модернізації значно прискорився. Після запровадження «процентної норми» 1887 р. громада змушена була шукати альтернативні форми освіти. Було створено низку приватних єврейських гімназій і прогімназій, де навчання велося російською мовою, але з обов'язковим вивченням івриту, Тори та єврейської історії. Найвідомішими стали Приватна єврейська гімназія (відкрита в 1890-х рр.) та училища при Хоральній синагозі. Ці заклади давали не тільки релігійну, а й повноцінну загальну середню освіту, що дозволяло випускникам вступати до університетів або отримувати освітній ценз для легалізації проживання в Києві.

Модернізовані училища і гімназії мали чітку структуру. Навчання тривало 6–8 років. Програма включала російську мову та літературу, математику, історію, географію, природознавство, німецьку або французьку мову, а також обов'язкові релігійні предмети (Тора, іврит, єврейська історія). Багато закладів запроваджували професійну підготовку: комерційні курси, бухгалтерію, технічне креслення. Це дозволяло випускникам швидко знаходити роботу в торгівлі, промисловості або банківській справі. Саме модернізовані училища стали головним каналом переходу дітей ремісників і дрібних торгівців до середнього класу⁸⁸.

Фінансування модернізованих закладів здійснювалося за рахунок кількох джерел: частини коробкового збору, пожертв заможних родин, членських внесків і плати за навчання. Біднішим дітям надавалися стипендії від благодійних товариств. Завдяки цьому модернізована освіта стала доступною не тільки для верхівки, а й для середнього прошарку громади.

Перехід до модернізованих училищ і гімназій супроводжувався значним опором з боку традиціоналістів. Ортодоксальні кола критикували нові школи за «засмічення» релігійної чистоти і поширення світських ідей. Водночас більшість батьків підтримувала модернізацію, розуміючи її практичну користь. У 1890–1910-х рр. кількість учнів у модернізованих єврейських

⁸⁸ Єврейська національна спільнота в контексті інтеграції українського суспільства. К.: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2014. С. 145–156.

училищах і гімназіях Києва зросла в кілька разів. За даними статистичних збірників, на 1910 р. у Києві налічувалося вже понад 10 модернізованих єврейських навчальних закладів, у яких навчалося кілька тисяч дітей.

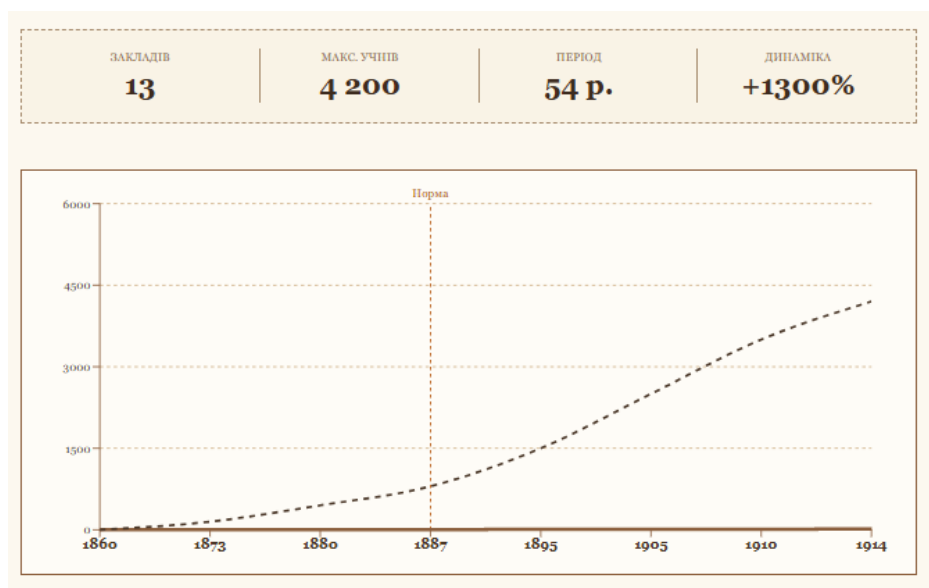

Рис. 4.1. Динаміка розвитку модернізованих єврейських училищ і гімназій у Києві (1860–1914 рр.)

Перехід до модернізованих форм освіти мав далекосяжні наслідки. Він забезпечив соціальну мобільність тисяч дітей з бідних сімей, сприяв формуванню нової єврейської інтелігенції, прискорив секуляризацію частини громади та посилив культурну модернізацію. Саме випускники цих училищ і гімназій стали активними учасниками просвітницького руху, сіоністських організацій та громадського життя Києва.

Перехід від традиційних хедерів до модернізованих єврейських училищ і гімназій став одним із ключових етапів соціокультурної модернізації київської громади. Він поєднував збереження релігійної традиції з опануванням сучасних знань і став важливим інструментом соціального піднесення в умовах імперських обмежень.

Участь київської єврейської громади в загальноміських освітніх закладах та вищій освіті стала одним із найважливіших і найбільш ефективних механізмів соціокультурної модернізації та вертикальної мобільності в умовах імперських обмежень 1859–1917 рр. Якщо традиційні хедери та талмуд-тори

забезпечували збереження релігійної ідентичності, то навчання в російськомовних гімназіях, реальних училищах і особливо в Київському університеті давало можливість отримати сучасні знання, російську мову, професійну підготовку та, головне, освітній ценз, який відкривав право на постійне проживання в Києві та подальше просування соціальними сходами. Участь у загальноміських і вищих навчальних закладах стала для київських євреїв стратегічним інструментом, який дозволяв обійти імперські цензи та перетворити освіту на головний соціальний ліфт громади. Завдяки цьому процесу громада змогла сформувати потужний прошарок інтелігенції, який відіграв вирішальну роль у культурній, політичній і громадській модернізації Києва .

Перехід до загальноміських закладів почався вже в 1860-х рр., відразу після дозволу на поселення. Заможні купецькі родини першими почали віддавати дітей до київських гімназій і реальних училищ. У 1870-х рр. кількість єврейських учнів у загальноміських гімназіях швидко зростала. За даними статистичних збірників, на кінець 1870-х рр. євреї становили 15–20 % учнів київських гімназій. Після запровадження «процентної норми» 1887 р. ситуація значно ускладнилася: квота для євреїв у гімназіях і університетах була встановлена на рівні 5 % поза смугою осілості. Це призвело до масових виключень і перехід до альтернативних шляхів.

Незважаючи на обмеження, громада активно використовувала кілька стратегій для участі в загальноміських закладах. По-перше, заможні сім'ї платили великі хабарі або знаходили «протекцію» для вступу дітей. По-друге, багато родин відправляли обдарованих дітей на навчання до приватних гімназій або прогімназій, де квоти були м'якшими. По-третє, значна частина молоді виїжджала на навчання за кордон (Німеччина, Австро-Угорщина, Швейцарія), а після отримання диплома поверталася до Києва. О. Іваненко

зазначає, що саме ці стратегії дозволили громаді зберегти високий рівень освітньої активності навіть після 1887 р.⁸⁹.

Київський університет Св. Володимира став головним центром вищої освіти для єврейської молоді. До 1887 р. євреї становили до 15–20 % студентів. Після запровадження «процентної норми» кількість єврейських студентів різко зменшилася, але громада продовжувала активно використовувати університет. Багато студентів обирали медичний, юридичний та фізико-математичний факультети, оскільки саме ці спеціальності давали право на постійне проживання в Києві після закінчення навчання. Випускники університету становили основу нової єврейської інтелігенції Києва, яка відіграла ключову роль у громадському, культурному та політичному житті⁹⁰.

Реальні училища та технічні навчальні заклади також були популярними. Єврейські юнаки активно вступали до Київського реального училища, Київської політехніки та комерційних училищ. Ці заклади давали практичні знання, необхідні для роботи в промисловості, торгівлі та банківській справі. До 1910 р. частка євреїв серед учнів реальних училищ Києва сягала 22–25 %.

Сімейні стратегії відігравали вирішальну роль у доступі до загальноміських закладів. Батьки свідомо інвестували значні кошти в підготовку дітей (приватні вчителі, репетитори, пансіони). Бідніші сім'ї покладалися на стипендії від благодійних товариств і Талмуд-тор. Багато родин комбінували традиційну освіту в хедері з навчанням у гімназії, щоб зберегти релігійну ідентичність і водночас отримати сучасні знання.

Участь у вищій освіті мала далекосяжні соціальні наслідки. Випускники університетів і гімназій ставали лікарями, адвокатами, інженерами, вчителями та журналістами. Вони формували нову єврейську інтелігенцію, яка брала активну участь у громадському житті, сіоністському русі, просвітництві та

⁸⁹ Іваненко О. Єврейська громада та розвиток освіти в Київському навчальному окрузі на початку ХХ ст. *Український історичний журнал*. 2019. № 5. С. 76–89.

⁹⁰ Єврейська національна спільнота в контексті інтеграції українського суспільства. К.: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2014. 376 с.

культурній модернізації. Саме ця інтелігенція стала рушійною силою переходу від традиційного укладу до сучасних форм життя.

Участь у загальноміських освітніх закладах та вищій освіті була одним із ключових елементів соціокультурної модернізації київської єврейської громади. Вона дозволила тисячам молодих людей отримати сучасні знання, подолати правові бар'єри та забезпечити вертикальну мобільність. Саме завдяки цій стратегії громада змогла сформувати потужний інтелігентний прошарок і суттєво прискорити процеси модернізації в умовах імперських обмежень.

Професійна підготовка та самоосвіта стали одним із найефективніших і найбільш доступних інструментів соціальної мобільності київської єврейської громади в умовах імперських обмежень 1859–1917 рр. У той час, коли «процентна норма» 1887 р. і цензи на проживання значно ускладнювали доступ до гімназій і університетів, саме практична професійна підготовка (курси, училища, майстерні) та самоосвіта (бібліотеки, читальні зали, вечірні курси, самостійне читання) дозволяли тисячам молодих людей швидко набувати конкурентоспроможних навичок, отримувати додаткові цензи та переходити з нижчих і середніх верств до інтелігенції та середнього класу. Ці форми освіти були особливо привабливими, оскільки не вимагали тривалого навчання в загальноміських закладах і могли поєднуватися з роботою. Професійна підготовка та самоосвіта в Києві стали справжнім «тихим» шляхом соціального піднесення, який дозволяв громаді обійти офіційні бар'єри і швидко адаптуватися до вимог сучасного міського життя. Завдяки цим практикам громада змогла сформувати значний прошарок кваліфікованих спеціалістів, які не лише забезпечували економічне виживання, а й активно впливали на культурну модернізацію міста .

Професійна підготовка почала активно розвиватися з 1870-х рр. і набула особливого розмаху після 1887 р. Громадські організації та меценати створювали комерційні, технічні та ремісничі курси, які давали практичні

навички без необхідності повного гімназійного курсу. Найпопулярнішими були комерційні курси при Київському товаристві поширення освіти серед євреїв, де вивчали бухгалтерію, комерційну арифметику, торгівельне листування та основи економіки. Ці курси тривали 6–12 місяців і були доступними для дітей ремісників і дрібних торгівців. Багато випускників відразу отримували роботу в сімейних фірмах або банках Бродських, Гінзбургів і Марголіних.

Технічна та ремісничка професійна підготовка також відіграла важливу роль. При ремісничих цехах і громадських організаціях діяли вечірні майстерні та курси кравецтва, шевства, годинникарства, ювелірної справи та слюсарної справи. Ці курси поєднували практичне навчання з формальною реєстрацією в цеху, що давало додатковий ценз. Багато молодих людей, починаючи як учні в майстернях, через 2–3 роки ставали самостійними майстрами і могли легально жити в Києві. Саме професійна підготовка дозволяла дітям з бідних сімей швидко набувати доходної спеціальності і забезпечувати соціальне піднесення всієї родини⁹¹.

Самоосвіта стала ще одним потужним інструментом мобільності. У Києві діяла розгалужена мережа бібліотек і читальних залів при синагогах, громадських організаціях і приватних клубах. Найвідомішою була бібліотека при Київському відділенні Товариства поширення освіти серед євреїв, де були доступні книги російською, німецькою, івритом і їдишем. Молодь активно користувалася «народними читальнями» і літературними гуртками, де самостійно вивчала російську мову, історію, географію та природознавство. Багато молодих людей поєднували роботу з вечірнім самоосвітою: після робочого дня в майстерні вони читали газети («Київські відомості», єврейські видання), підручники та популярну літературу. За даними статистики 1910 р., рівень грамотності серед євреїв Києва сягав 78 %, що значно перевищувало середній показник по імперії.

⁹¹ Єврейська національна спільнота в контексті інтеграції українського суспільства. К.: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2014. С. 145–156.

Самоосвіта часто переходила в організовані форми. У 1890–1910-х рр. поширилися вечірні курси для дорослих при Талмуд-торах і синагогах, де вивчали російську мову, арифметику та комерційні дисципліни. Багато інтелігентів (лікарі, адвокати) проводили безкоштовні лекції для молоді. Самоосвіта дозволяла обійти «процентну норму» і готувала молодь до вступу в університет або отримання освітнього цензу.

Професійна підготовка та самоосвіта мали чіткий соціальний ефект. Вони дозволяли швидко переходити від ремісництва до торгівлі, від дрібної торгівлі до підприємництва, а від ремесла/торгівлі – до інтелігентних професій. Багато випускників курсів ставали бухгалтерами, конторщиками, комерсантами і навіть журналістами. Це сприяло формуванню нової єврейської інтелігенції, яка брала активну участь у громадському, культурному та політичному житті Києва.

Професійна підготовка та самоосвіта були важливим доповненням до формальної освіти і стали ефективним інструментом соціальної мобільності київської єврейської громади. Вони забезпечували швидке набуття практичних навичок, обхід імперських бар'єрів і підготовку до сучасного міського життя. Саме завдяки цим формам навчання громада змогла сформувати кваліфікований прошарок, який став рушійною силою її економічної та культурної модернізації в умовах жорстких обмежень.

4.2. Культурна та релігійна трансформація: просвітництво, сіонізм, соціалістичні рухи, секуляризація

Просвітницький рух (Гаскала) став одним із найважливіших чинників культурної модернізації київської єврейської громади в другій половині XIX – на початку XX століття. Виникнувши в Західній Європі в XVIII ст. під впливом ідей європейського Просвітництва, Гаскала проникла в Російську імперію в середині XIX ст. і швидко набула особливого поширення в Києві

завдяки концентрації заможної верхівки, наявності університету та активній діяльності громадських організацій. У контексті імперських обмежень Гаскала не лише пропагувала секуляризацію та інтеграцію в загальноімперське культурне поле, а й стала стратегією внутрішньої трансформації громади, яка поєднувала збереження єврейської ідентичності з опануванням сучасних європейських ідей. Саме в Києві Гаскала набула найдинамічніших форм, перетворившись на потужний рушій переходу від традиційного релігійного укладу до модерної культурної свідомості. Просвітницький рух став основою для формування нової єврейської інтелігенції, яка активно впливала на розвиток преси, літератури, театру та громадського життя.

Гаскала в Києві розвивалася в кількох основних напрямках, які безпосередньо впливали на культурну модернізацію громади:

1. Поширення світської освіти та російської мови – пропаганда вивчення європейських наук, історії, літератури та російської мови як інструменту інтеграції.
2. Розвиток єврейської періодичної преси – видання газет і журналів («Київський вісник», «Га-Кармель», «Рассвет»), які популяризували ідеї Гаскали.
3. Створення літературних і театральних гуртків – поява сучасної єврейської літератури та аматорського театру, що пропагували світські теми.
4. Зміна ставлення до традиції – критика ортодоксального консерватизму та обґрунтування необхідності реформ у релігійному житті.
5. Формування нової ідентичності – поєднання єврейської національної свідомості з європейськими просвітницькими цінностями.

Ці напрями Гаскали сприяли поступовій секуляризації частини громади та створенню сучасних культурних інституцій. Просвітницькі ідеї активно поширювалися через бібліотеки, читальні зали та лекторії громадських організацій, що робило їх доступними для середнього та нижчого прошарку. Саме завдяки Гаскалі кийвська громада змогла сформувати власну

інтелігенцію, яка стала рушійною силою подальших культурних і політичних трансформацій⁹².

Просвітницький рух (Гаскала) відіграв визначальну роль у культурній модернізації київської єврейської громади. Він не лише прискорив процес секуляризації та інтеграції в загальноімперське культурне поле, а й став основою для формування нової національної свідомості, яка поєднувала традицію з сучасністю. Саме завдяки Гаскалі громада змогла перейти від традиційного релігійного укладу до модерних форм культурного життя, що стало важливою стратегією адаптації в умовах імперських обмежень.

Сіонізм став однією з найвпливовіших форм національного відродження київської єврейської громади в кінці XIX – на початку XX століття. Умови імперських обмежень, погроми 1881 та 1905 рр., «процентна норма» та системна дискримінація змушували значну частину громади шукати не лише економічні стратегії адаптації, а й нову національну ідею, яка могла б відновити почуття гідності, єдності та історичної перспективи. Сіонізм, що виник як відповідь на кризу традиційного юдаїзму та антисемітизм, швидко поширився в Києві завдяки концентрації інтелігенції, студентства та заможних меценатів. Він поєднував ідеї національного відродження з практичною діяльністю: культурно-просвітницькою роботою, створенням організацій, виданням літератури та підготовкою до майбутньої еміграції в Палестину. В. Хітерер зазначає, що сіонізм у Києві не обмежувався політичними гаслами, а став реальною культурною та соціальною силою, яка трансформувала ідентичність громади⁹³.

Сіонізм проник у Київ у 1880-х рр. через діяльність товариств «Ховевей Ціон» (Любителі Сіону). Перші гуртки виникли ще до появи політичного сіонізму Теодора Герцля. Після Першого сіоністського конгресу 1897 р. у Базелі в Києві було створено численні сіоністські організації та гуртки, які

⁹² Єврейська національна спільнота в контексті інтеграції українського суспільства. К.: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2014. С. 145–156.

⁹³ Khiterer V. Jewish City or Inferno of Russian Israel? A History of the Jews in Kiev before February 1917. Boston : Academic Studies Press, 2016. С. 237–256.

об'єднували студентів, інтелігенцію, ремісників і навіть частину ортодоксальних євреїв. Найактивнішими були Київське відділення Сіоністської організації, студентські сіоністські гуртки при університеті та товариства «Бней Ціон». Ці організації проводили лекції, збори, літературні вечори та збір коштів на придбання землі в Палестині.

Сіонізм у Києві мав кілька ключових проявів національного відродження:

1. Культурно-просвітницька діяльність – організація лекцій, бібліотек і читалень, де популяризувалися ідеї єврейської національної історії, івриту та сучасної єврейської літератури.

2. Політична мобілізація – участь у виборах до Державної думи, петиціях проти погромів і вимогах скасування обмежень.

3. Економічна та практична робота – створення фондів для еміграції, підтримка сільськогосподарських поселень у Палестині та професійної підготовки молоді.

4. Молодіжний рух – поширення сіоністських ідей серед студентів і учнів гімназій, створення спортивних і скаутських гуртків.

М. І. Михальченко та А. Ю. Подольський підкреслюють, що сіонізм у Києві став не лише політичною течією, а й формою культурного ренесансу, який допоміг громаді подолати почуття безвиході після погромів⁹⁴.

Сіонізм суттєво вплинув на релігійне життя громади. Частина ортодоксальних євреїв сприймала його як секулярну загрозу, але багато релігійних лідерів (зокрема представники релігійного сіонізму) бачили в ньому можливість поєднати традицію з національним відродженням. У результаті сіонізм сприяв частковій секуляризації, але водночас зміцнив національну свідомість і почуття солідарності.

Сіонізм у київській громаді став потужною формою національного відродження, яка дозволила громаді не лише вижити в умовах імперських

⁹⁴ Єврейська національна спільнота в контексті інтеграції українського суспільства. К.: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2014. 376 с.

обмежень, а й сформувати нову сучасну ідентичність. Він поєднав культурну модернізацію з національними прагненнями і став важливим етапом у переході від традиційного релігійного укладу до політичної та культурної активності ХХ століття.

Соціалістичні рухи стали однією з найдинамічніших форм політичної активізації київської єврейської громади в кінці ХІХ – на початку ХХ століття. Умови імперських обмежень, економічна дискримінація, погроми 1881 та 1905 рр. і «процентна норма» створювали ґрунт для радикалізації частини молоді, інтелігенції та робітництва. Соціалістичні ідеї пропонували не лише соціальну справедливість, а й практичну програму боротьби проти царського режиму, що робило їх привабливими для значної частини громади. Найвпливовішими були Бунд (Загальний єврейський робітничий союз у Литві, Польщі та Росії), Поале-Ціон (соціалістичний сіонізм) та менш численні групи соціал-демократів і есерів.

Бунд виник у 1897 р. і швидко став наймасовішою соціалістичною силою серед єврейського пролетаріату Києва. Київський комітет Бунду організував страйки ремісників і робітників, нелегальні друкарні, розповсюдження агітаційної літератури та робітничі каси взаємодопомоги. У 1903–1905 рр. бундисти активно брали участь у революційних подіях, створюючи бойові дружини для захисту від погромів. Поале-Ціон, що поєднував марксизм із сіонізмом, приваблював студентство та інтелігенцію. Ця партія пропагувала ідею створення соціалістичної єврейської держави в Палестині та активно працювала серед молоді в університеті та гімназіях.

Політична активізація громади проявилася в кількох ключових формах:

– Масова участь у революції 1905 р. (страйки, демонстрації, створення Рад робітничих депутатів).

- Створення бойових дружин самооборони під час погромів.
- Агітаційна робота в робітничих кварталах і серед ремісників.
- Видання нелегальної преси та листівок.

– Участь у виборах до Державної думи (через блок з іншими партіями).

М. І. Михальченко та А. Ю. Подольський підкреслюють, що соціалістичні рухи не лише радикалізували частину громади, а й сприяли формуванню сучасної політичної свідомості, яка виходила за межі релігійної або економічної адаптації⁹⁵.

Соціалістичні рухи мали складний вплив на релігійне життя громади. Частина ортодоксальних євреїв сприймала їх як загрозу традиції, однак багато молодих людей поєднували соціалістичні ідеї з національним відродженням. Після 1905 р. політична активізація призвела до значної секуляризації молоді, але водночас зміцнила почуття солідарності та готовності до колективної боротьби.

Соціалістичні рухи та політична активізація стали важливим етапом культурної та політичної модернізації київської єврейської громади. Вони перетворили громаду з об'єкта імперської політики на активного суб'єкта політичного життя, поєднавши соціальні вимоги з національними прагненнями. Саме завдяки цим рухам громада отримала досвід організованого опору та сформувала нову політичну еліту, яка відіграла значну роль у подіях 1917 р. та подальшій історії.

Секуляризація, трансформація релігійного життя та формування нових культурних ідентичностей стали одним із найглибших і найбільш комплексних процесів соціокультурної модернізації київської єврейської громади в другій половині XIX – на початку XX століття. Імперські обмеження, погроми, «процентна норма», поширення ідей Гаскалі, сіонізму та соціалістичних рухів поступово розмивали традиційний релігійний уклад, перетворюючи релігію з домінуючої форми життя на один із елементів багатшарової ідентичності. Секуляризація не означала повної відмови від юдаїзму, а радше його трансформацію: від ортодоксального традиціоналізму до реформізму, культурного юдаїзму та світських форм національної свідомості.

⁹⁵ Єврейська національна спільнота в контексті інтеграції українського суспільства. К.: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2014. 376 с.

Трансформація релігійного життя проявлялася насамперед у зміні ролі синагог і молитовних будинків. Якщо в середині XIX ст. вони були виключно центрами релігійного культу, то на початку XX ст. синагоги все частіше перетворювалися на культурно-громадські осередки: тут проводилися лекції, концерти, літературні вечори та політичні збори. Хоральна синагога стала символом такого переходу – її хор і архітектура підкреслювали модерний характер юдаїзму. Ортодоксальні кола критикували ці зміни, називаючи їх «асиміляцією», однак більшість громади сприймала їх як необхідність.

Нові культурні ідентичності формувалися на перетині кількох впливів. Частина громади обирала культурний юдаїзм – збереження мови, літератури та історії без строгого дотримання релігійних приписів. Інші ототожнювали себе з національним юдаїзмом через сіонізм. Третя група, особливо робітництво та молодь, формувала світську соціалістичну ідентичність у рамках Бунду чи Поале-Ціон. Ці ідентичності не виключали одна одну: людина могла бути одночасно сіоністом, соціалістом і відвідувати синагогу під час свят.

Секуляризація мала й соціальні наслідки. Зростання міжетнічних шлюбів, поява світських святкувань, поширення театру, преси та літератури їдишем і російською мовою – усе це формувало нову, гібридну ідентичність. Молодь, яка отримувала освіту в гімназіях і університеті, часто поєднувала єврейську гордість із європейськими цінностями. Водночас ортодоксальна меншість зберігала традиційний уклад, створюючи внутрішню напругу в громаді.

Секуляризація, трансформація релігійного життя та нові культурні ідентичності стали логічним завершенням процесу модернізації київської єврейської громади. Вони дозволили громаді не лише вижити в умовах імперських обмежень, а й сформуванню сучасну, багатошарову ідентичність, яка поєднувала релігійну традицію з національними, політичними та культурними формами самовираження. Саме ця трансформація підготувала громаду до

драматичних подій 1917–1920-х рр. і визначила її подальший розвиток у ХХ столітті.

4.3. Взаємодія з міським середовищем: міжетнічні контакти, участь у громадському та культурному житті Києва

Міжетнічні контакти та економічна взаємодія з українським і російським населенням були одним із ключових чинників соціально-економічної адаптації київської єврейської громади в умовах імперських обмежень 1859–1917 рр. . Євреї, українці та росіяни співіснували в спільному міському просторі Києва, де торгівля, ремесла та промисловість створювали щоденні точки дотику. Економічна взаємодія була найбільш інтенсивною в торгівлі та посередництві: єврейські купці та дрібні торговці регулярно співпрацювали з українськими селянами-постачальниками зерна, цукру, шкіри та лісу, забезпечуючи ланцюги постачання на київські базари та ярмарки . Російське населення, переважно чиновники та інтелігенція, ставало важливим споживачем товарів і послуг єврейських підприємців, що сприяло формуванню взаємовигідних ділових відносин.

Економічна співпраця часто переходила в особисті контакти. На Житньому базарі, Подільському ринку та Хрещатику щодня відбувалися ділові переговори, спільні закупівлі сировини та розподіл ринків збуту. Багато єврейських ремісників виконували замовлення для російських і українських клієнтів, а українські майстри, у свою чергу, постачали сировину для єврейських майстерень . Така взаємодія не лише забезпечувала економічну стабільність, а й сприяла культурному обміну: спільне святкування ярмарків, обмін кулінарними традиціями та повсякденне спілкування на ринках поступово формували практику міжетнічного діалогу.

Проте міжетнічні контакти не були позбавлені напруги. Періодичні погроми та антисемітська пропаганда створювали бар'єри, проте економічна необхідність часто переважала. Багато єврейських фірм наймали українських і

російських робітників, а українські та російські підприємці користувалися послугами єврейських банків і посередників . Ця взаємозалежність робила економічну співпрацю важливою стратегією адаптації, яка дозволяла громаді інтегруватися в міське господарство без повної асиміляції .

Участь у громадському та політичному житті Києва була важливим проявом соціально-політичної активізації київської єврейської громади наприкінці XIX – на початку XX століття . Після 1905 р. євреї отримали право обирати та бути обраними до міських дум і земств, що відкрило нові можливості для громадської діяльності. Представники громади активно брали участь у роботі Київської міської думи, де відстоювали інтереси як єврейського населення, так і всього міста в питаннях благоустрою, освіти та охорони здоров'я .

Політична активність проявлялася через участь у революційних подіях 1905–1907 рр. та виборах до Державної думи. Єврейські депутати та громадські діячі виступали з ініціативами щодо скасування обмежень для євреїв, покращення санітарного стану міста та розвитку культурного життя . Громадські організації, такі як Товариство допомоги бідним євреям і сіоністські товариства, координували свої дії з українськими та російськими громадськими структурами, створюючи спільні ініціативи з допомоги постраждалим від погромів і безробіття .

Участь у політичному житті сприяла формуванню нової громадської свідомості. Єврейська інтелігенція брала активну участь у роботі культурно-просвітницьких товариств, лекторіях і клубах, де обговорювалися питання міського самоврядування, освіти та міжетнічних відносин. Така активність не лише зміцнювала позиції громади в місті, а й сприяла загальному розвитку громадянського суспільства Києва.

Внесок єврейської громади у культурне та мистецьке життя Києва був надзвичайно значним і різноманітним. Єврейські меценати та інтелігенція активно підтримували театр, музику, літературу та образотворче мистецтво,

перетворюючи Київ на один із культурних центрів Південно-Західного краю . Бродські, Гінзбурги та Марголіни фінансували будівництво театральних залів, концертних майданчиків і художніх салонів, де виступали як єврейські, так і російські та українські митці .

Єврейські театральні трупи, такі як трупа А. Гольдфадена, регулярно гастролювали в Києві, популяризуючи сучасний єврейський театр. Водночас єврейські композитори, художники та письменники активно інтегрувалися в загальноміське культурне життя, створюючи спільні проекти з українськими та російськими колегами. Бібліотеки та читальні зали при громадських організаціях стали осередками поширення сучасної літератури, що сприяло формуванню багатонаціонального культурного простору міста.

Цей внесок не обмежувався фінансуванням. Єврейська інтелігенція брала участь у створенні художніх об'єднань, літературних гуртків і музичних салонів, збагачуючи культурне життя Києва новими ідеями та формами . Завдяки цьому Київ став важливим центром міжетнічного культурного діалогу на початку ХХ століття.

Вплив єврейської громади на формування міського простору та ідентичності Києва був помітним і багатогранним. Єврейські підприємці активно інвестували в будівництво прибуткових будинків, магазинів, складів і промислових підприємств, які змінювали архітектурний вигляд центральних районів міста . Прибуткові будинки на Хрещатику, Подолі та Липках, побудовані за кошти Бродських і Гінзбургів, стали частиною сучасного міського ландшафту Києва.

Громада також впливала на формування громадських просторів: фінансувала будівництво синагог, училищ і благодійних закладів, які органічно вписувалися в міське середовище. Ці споруди не лише задовольняли релігійні та соціальні потреби, а й ставали архітектурними акцентами, що підкреслювали багатонаціональний характер Києва.

Ідентичність міста формувалася через спільну культурну та економічну діяльність. Єврейські традиції, свята та культурні ініціативи стали частиною київського міського фольклору, а спільні економічні інтереси зміцнювали відчуття єдиного міського простору . У результаті єврейська громада стала невід'ємною складовою ідентичності Києва як багатонаціонального і динамічного міста.

ВИСНОВКИ

У кваліфікаційній магістерській роботі здійснено комплексне теоретичне узагальнення та розв'язання наукового завдання, що полягає в системній реконструкції та концептуалізації адаптаційних стратегій і соціокультурної модернізації єврейської громади Києва у другій половині XIX – на початку XX ст. в умовах дискримінаційного тиску імперської правової системи. Проведене дослідження дозволило сформулювати такі основні висновки.

Правове становище київського єврейства визначалося перманентним конфліктом між фіскально-економічними інтересами імперського центру та його ж етноконфесійними й безпековими фобіями. Указ Олександра II 1859 року, який відкрив Київ для окремих категорій єврейського населення, дав поштовх до формування унікального соціокультурного анклаву всередині загалом «закритого» для юдеїв міського простору. Подальший розворот імперської політики в бік жорсткої реакції (зокрема, «Тимчасові правила» 1882 р. та запровадження освітньої «процентної норми» 1887 р.) не зміг зупинити інтеграційні процеси, а лише перевів їх у площину латентного протистояння. Доведено, що київське єврейство продемонстрував високий рівень правової рефлексії: купецькі гільдії, ремісничі цехи та здобуття вищої освіти були перетворені спільнотою з інструментів імперського контролю на базові канали легалізації проживання та інституційного закріплення в місті. При цьому неформальні практики (фіктивні промислові майстерні, стратегічний інститут поручительства, родинні та земляцькі мережі) компенсували жорсткість законодавства, демонструючи гнучкість повсякденної резистентності меншини.

Дослідження соціо професійної структури громади засвідчило наявність глибокої внутрішньої стратифікації, яка безпосередньо впливала на вибір адаптаційних моделей. Економічну еліту міста сформував тонкий прошарок великої буржуазії (транснаціональні династії Бродських, Зайцевих,

Марголіних), які монополізували стратегічні галузі регіональної економіки — насамперед цукрову промисловість, банківську справу, пароплавство та девелопмент (інвестиції в нерухомість). На протилежному полюсі перебував розгалужений середній і нижчий прошарок (понад 40% зайнятих), орієнтований на роздрібну торгівлю, посередництво та висококваліфіковане ремесло. Обґрунтовано, що висока адаптивність єврейського капіталу в Києві забезпечувалася його здатністю до швидкої диверсифікації та інтеграції в модерні ринкові інститути (біржі, акціонерні товариства), що дозволяло нівелювати ризики адміністративного свавілля та періодичних деструктивних погромних хвиль (1881 та 1905 рр.).

Критично важливим чинником виживання та збереження внутрішньої згуртованості спільноти в умовах маргіналізації та погромів стала розгалужена й фінансово самодостатня система благодійності. Молитовні будинки, шпиталі, безкоштовні їдальні та каси взаємодопомоги функціонували як ефективна «паралельна система соціального захисту», яка де-факто перебрала на себе обов'язки державної та муніципальної опіки. Благодійність київських магнатів не була виключно актом філантропії, а виступала свідомою політико-правовою стратегією: інвестуючи мільйонні кошти в загальноміську інфраструктуру (лікарні, театри, політехнічний інститут), єврейська еліта легітимізувала присутність своєї громади в очах імперської адміністрації та російського суспільства. Водночас на мікрорівні сімейно-династичні зв'язки та шлюбні стратегії забезпечували збереження, акумуляцію та трансляцію соціального й символічного капіталу наступним поколінням.

Інтелектуальне піднесення громади відбувалося шляхом стрімкого зламу традиційної конфесійної парадигми. Попри жорсткі обмеження «процентної норми», спостерігався масовий суспільний запит на перехід від ізольованих хедерів і талмуд-тор до світських, модернізованих єврейських училищ, загальноміських гімназій та Університету Св. Володимира. Освіта перетворилася на головний інструмент вертикальної соціальної мобільності та

емансипації. Сформована в цьому процесі світська єврейська інтелігенція (юристи, лікарі, інженери, журналісти) виступила головним транслятором модернізаційних ідей всередині громади, створивши новий тип єврейської ідентичності, що успішно поєднував етнокультурне коріння із європейським універсалізмом.

На межі століть київська громада перетворилася на один із найважливіших центрів загальноєвропейського єврейського політкультурного дискурсу. Просвітницький рух (Гаскала) заклав міцний фундамент для секуляризації повсякденного життя та десакралізації інституту синагоги, яка еволюціонувала у культурно-громадський хаб. Натомість криза асиміляційних ілюзій після погромів зумовила потужний сплеск національного відродження. Сіоністський рух запропонував громаді глобальну геополітичну альтернативу, тоді як ліві радикальні партії (Бунд, Поале-Ціон) успішно мобілізували незаможні пролетарські верстви через класову свідомість. Співіснування та конкуренція цих векторів сформували феномен багатошарової модерної ідентичності київського єврейства.

Фінальним етапом адаптації стала глибока просторова та соціокультурна інтеграція громади в архітектурну, економічну та ментальну тканину Києва. Єврейські підприємці, архітектори та меценати виступили безпосередніми співавторами модерного капіталістичного обличчя міста (що яскраво виявилось у феномені «будівельної лихоманки», зведенні прибуткових будинків, Хоральної та Галицької синагог, корпусів інститутів тощо). Попри погроми та антисемітську пропаганду офіційного курсу, на рівні щоденних економічних і побутових практик відбувалася постійна й конструктивна міжетнічна взаємодія з українським та російським населенням.

Проведене дослідження доводить, що досвід київської громади спростовує спрощений погляд на єврейство Російської імперії як на пасивну, виключно пригноблену масу. На прикладі Києва продемонстровано суб'єктність етнічної меншини, яка в екстремальних умовах зуміла вибудувати

високоєфективну модель соціокультурного та економічного розвитку. Результати роботи суттєво доповнюють регіональну історіографію, розширюють концептуальні рамки міської історії (Urban History) та студій над націєтворчими процесами в поліетнічних імперських центрах.

Перспективи подальших досліджень вбачаються у проведенні компаративного (порівняльного) аналізу адаптаційних моделей київського єврейства з аналогічними процесами в інших великих «закритих» або портових містах (наприклад, Одесі, Варшаві, Вільно), а також у детальному простеженні долі та трансформації інституційних структур цієї громади після руйнації імперської системи у 1917 році та в перші роки радянської модернізації.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Khiterer V. Jewish City or Inferno of Russian Israel? A History of the Jews in Kiev before February 1917 : монографія. Boston : Academic Studies Press, 2016. 492 с.
2. Natan M. Meir: Kiev, Jewish Metropolis. A History, 1859–1914. Bloomington/Indianapolis (Indiana University Press) 2010.
3. Bilous L. Re-thinking the Revolution in Ukraine: The Jewish Experience, 1917–1921. Slavic Review. 2019. Vol. 78, no. 4. P. 949–956. URL: <https://doi.org/10.1017/slr.2019.254> (date of access: 03.06.2026).
4. Di Palma F., Rossoliński-Liebe G. Jewish Minorities between Nation-Building and Emigration in late Nineteenth and early Twentieth Century East Central Europe. quest. URL: <https://www.quest-cdecjournal.it/jewish-minorities-between-nation-building-and-emigration-in-late-nineteenth-and-early-twentieth-century-east-central-europe/> (date of access: 03.06.2026).
5. Іваненко О. Єврейська громада та розвиток освіти в Київському навчальному окрузі на початку ХХ ст. Український історичний журнал. 2019. № 5. С. 76–89.
6. Іваненко О. Культурно-освітнє життя євреїв на теренах Київської губернії у 1860–1870-х рр. / О. Іваненко // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. 2017. Вип. 26. С. 225. URL: https://resource.history.org.ua/publ/Mzu_2017_26_14
7. Єврейська національна спільнота в контексті інтеграції українського суспільства: Монографія. – К.: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2014. – 376 с.
8. Андрійчук М. Т. Українсько-єврейський дискурс: висвітлення міжнаціональних взаємин у друкованих виданнях Наддніпрянщини (60-рр. ХІХ ст. – початок ХХ ст.) [Електронний ресурс] : монографія / М. Т.

Андрійчук ; НТУУ «КПІ» – Електронні текстові дані (1 файл: 1,12 Мбайт). – Київ : НТУУ «КПІ», 2013. – 224 с

9. Бінковська Т. Р. Українсько-єврейський дискурс: висвітлення міжнаціональних взаємин у друкованих виданнях Наддніпрянщини (60-рр. ХІХ ст. – початок ХХ ст.) : Магістерська робота : 014. Кам'янець-Подільський, 2018. 93 с.

10. Куцаєва, Т., & Дідора, Л. (2019). БІБЛІОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК ДО ТЕМИ “ІСТОРІЯ ЄВРЕЙСЬКОЇ ГРОМАДИ УКРАЇНИ ХІХ – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТ.”: НА МАТЕРІАЛАХ ФОНДОВОЇ КОЛЕКЦІЇ ТА БІБЛІОТЕКИ НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ. Науковий вісник Національного музею історії України, (4), 668-674. вилучено із <https://visnyk.nmiu.org/index.php/nv/article/view/346>

11. Лойко Л. Громадські організації етнічних меншин України: історичний досвід створення та діяльності. Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень. 2007. Вип. 33. С. 256–273.

12. Метрична книга про народження. 1864. ЦДІАК України. 1164. Оп. 1. Спр. 2.

13. Метрична книга про смерть. 1890. ЦДІАК України. 1164. Оп. 1. Спр. 75.

14. Метрична книга про народження. 1868. ЦДІАК України. 1164. Оп. 1. Спр.

15. Метрична книга про народження. 1891. ЦДІАК України. 1164. Оп. 1. Спр. 76.

16. Метрична книга єврейської громади м-ка Бишів про народження. 1854. ЦДІАК України. 1164. Оп. 2. Спр. 1.

17. Метричні книги єврейських громад м. Черкаси, містечок Бурти, Городище, Мошни, Ротмістрівка, Сміла та с. Матусів. 1846–1853 рр. ЦДІАК України. 1393. Оп. 1. Спр. 1.

18. Метрична книга про смерть. 1883. ЦДІАК України. 1164. Оп. 2. Спр. 56.
19. Меїр Натан. Євреї в Києві, 1859-1914 / Наук. ред. Н. Риндюк; Переклад Н. Комарової, М. Єгорченко. Національний університет "Києво-Могилянська академія"; Центр досліджень історії та культури східноєвропейського єврейства. – К.: ДУХ І ЛІТЕРА. – 2016. – 416 с.
20. Кальян С. Єврейська громада України в політичному процесі другої половини ХІХ - початку ХХ століття. Політичний менеджмент. 2008. № 5 (32). С. 184–191.
21. Dvorkin I. JEWISH POGROMS OF THE LATE 19th – EARLY 20th CENTURY IN CONTEMPORARY UKRAINIAN HISTORIOGRAPHY. Almanac of Ukrainian Studies. 2021. No. 29. P. 66–73. URL: <https://doi.org/10.17721/2520-2626/2021.29.9> (date of access: 06.06.2026).
22. Єврейське населення в Україні: суспільні та індивідуальні практики модерної та новітньої епох [Електронний ресурс] : навч.- метод. посіб. для здобувачів другого (магістер.) рівня вищ. освіти спец. 032 Історія та археологія / Л. В. Новікова. – Електронні текстові дані (1 файл : 1,9 МБ). – Одеса : Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечникова, 2025. – 112 с.
23. Сторінки єврейського мистецтва України: навчальний посібник для учнів ліцеїв / Упор.: Н. Риндюк, Н. Бакуліна, А. Уманська. Національний університет "Києво-Могилянська академія"; Центр досліджень історії та культури східноєвропейського єврейства; Центр єврейської освіти України. – К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2018. – 256 с.
24. Ратне: життя та загибель єврейської громади / Петро Долганов. – Київ : Український центр вивчення історії Голокосту, 2023. – 92 с.
25. Канцелярія попечителя Київського навчального округу, м. Київ. ЦДІАК України. 707. Оп. 317.

26. Папакіна К. А. Єврейська проблематика на шпальтах київської неєврейської преси за Гетьманату Скоропадського : Магістерська робота. Київ, 2020. 80 с.

27. Назаренко, М. . (2023). ВОРОГИ, СУСІДИ, СОРАТНИКИ: «ЄВРЕЙСЬКА ТЕМА» В УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ МЕЖІ ХІХ–ХХ СТОЛІТЬ. Науковий вісник Ужгородського університету. Серія Філологія, 2(48), 62–70. [https://doi.org/10.24144/2663-6840.2022.2.\(48\).62-70](https://doi.org/10.24144/2663-6840.2022.2.(48).62-70)

28. Політичні та історичні аспекти розвитку єврейських громад України і країн діаспори в контексті сучасних викликів: монографія. / Подольський А. Ю. (керівник авторського колективу), Воронюк О. Л., Гірік С. І., Козерод О. В., Котляр Є. О., Ліхачов В. А., Монолатій І. С., Туров І. В., Шляхтич Р. П. Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2024. 360 с

29. Savchuk T. Adaptation Practices and Forms of Struggle in Jewish Communities for the Preservation of Religious Worldview in Soviet Ukraine (1920s-1930s). Occasional Papers on Religion in Eastern Europe. 2021. Vol. 41, no. 8. P. 29–40.

30. Маргулов А., Мороз Т. Соціально-економічна інтеграція у міське середовище єврейської громади м. Катеринослав у ХІХ – початку ХХ ст. Молодий вчений. 2019. Vol. 2, no. 66. P. 398–402. URL: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2019-2-66-87> (date of access: 06.06.2026).

31. Погуляєв О. І. Етнічні меншини Правобережної України в період Української революції 1917–1921 рр. : Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису. Житомир, 2019. 244 с.

32. Євреї Лівобережної України. Історія та культура: Матеріали ХІІ Міжнародного наукового семінару/Чернігівська обласна єврейська община, БСФ «Хасде Естер», Чернігівський історичний музей імені В. В. Тарновського, Департамент культури і туризму, національностей та релігій Чернігівської обласної державної адміністрації; Редакційна колегія: С.Г. Бельман, С.Л.

Лаєвський, І. І. Ліпкина, В. Г. Мудрицька, О. В. Чеван. – Чернігів: Видавець Лозовий В.М., 2017 . – 280 с.: 16 с. іл.

Додаток А

Таблиця А.1. Демографічна динаміка єврейської громади Києва (1859–1917 рр.)

ік	Чисельність євреїв	Частка від усього населення Києва (%)	Основні джерела даних
859	близько 1 500	2,1	Указ Олександра II
863	4 200	4,8	Статистичні збірники Київської губернії
874	14 000	11,2	Перепис 1874 р.
897	31 800	13,5	Перший загальноросійський перепис
905	48 000	15,8	Статистичні збірники 1905–1906 рр.
	55 000	17,2	Статистичні збірники

910			Київської губернії
917	близько 62 000	18,4	Оцінки на основі даних 1910–1917 рр.

Джерело: складено автором за даними Н. Меїра [1; 36] та статистичних збірників Київської губернії.

Додаток Б

Таблиця Б.1. Соціально-професійний склад єврейської громади Києва
(1897 та 1910 рр.)

Соціальна група	18 97 р. (%)	19 10 р. (%)	Основні професії
Купці та підприємці	18, 5	17, 8	Оптова торгівля, банки, промисловість
Ремісники та майстри	31, 8	29, 4	Кравецтво, шевство, ювелірна справа
Дрібні торговці та посередники	24, 7	23, 9	Роздрібна торгівля, лихварство
Інтелігенція та вільні професії	11, 2	14, 7	Лікарі, адвокати, вчителі, журналісти
Прислуга та робітники	8,4	7,6	Домашня прислуга, чорнороби
Без певних занять (бідні)	5,4	6,6	Вдови, утриманці, пенсіонери

Джерело: складено автором за переписом 1897 р. та статистичними збірниками 1910 р. [1; 36].

Додаток В

Хронологія ключових подій та законодавчих актів щодо євреїв у Києві (1859–1917 рр.)

1. 1859 р. – Указ Олександра II про дозвіл на проживання євреям-купцям у Києві.
2. 1870 р. – Відкриття першої талмуд-тори в Києві.
3. 1881–1882 рр. – Погроми та «Тимчасові правила» 3 травня 1882 р.
4. 1887 р. – Запровадження «процентної норми» для євреїв у навчальних закладах.
5. 1898 р. – Відкриття Хоральної синагоги на Ярославовому Валі.
6. 1905 р. – Київський погром та революційні події.
7. 1910 р. – Пік економічної активності громади (цукрова промисловість Бродських).
8. 1914–1917 рр. – Перша світова війна та початок масової еміграції.